

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

**О. В. БОБІНА, О. С. СОНЕЧКО, А. В. ТКАЧЕНКО,
М. О. ФЕДОРЕНКО, І. В. ШАПОВАЛОВА**

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

За редакцією І. В. Шаповалової

Рекомендовано Методичною радою НУК

Миколаїв ♦ НУК ♦ 2017

УДК 32 (075.8)

П 50

Автори:

О. В. Бобіна, канд. іст. наук, доцент;

О. С. Сонечко, викладач;

А. В. Ткаченко, магістр політології, викладач;

М. О. Федоренко, канд. іст. наук, доцент;

І. В. Шаповалова, канд. філос. наук, доцент

Рецензенти:

В. М. Вашкевич, д-р філос. наук, проф.;

О. П. Кивлюк, д-р філос. наук, старший співробітник;

Ю. В. Ломжець, канд. політ. наук, доцент

Рекомендовано Методичною радою НУК

Політологія : навчальний посібник / О. В. Бобіна [та ін.] ; за ред. П 50 І. В. Шаповалової. – Миколаїв : НУК, 2017. – 240 с.

Навчальний посібник складається з двох частин: першої – лекцій навчального курсу "Політологія", в яких викладені уявлення про сутність, теоретичні підходи і проблематику політології; другої – методичних рекомендацій щодо організації самостійної роботи студентів з курсу.

Призначено для студентів різних спеціальностей, які вивчають курс політології.

УДК 32(075.8)

© Бобіна О. В., Сонечко О. С., Ткаченко А. В.,
Федоренко М. О., Шаповалова І. В., 2017

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2017

ВСТУП

Навчальна дисципліна "Політологія" є складовою гуманітарного циклу підготовки бакалаврів. Її викладання у вищій школі передбачене нормативними документами Міністерства освіти і науки України.

Актуальність вивчення політології зумовлюється тим, що соціальний контроль в сучасному суспільстві зосереджується переважно в політичній сфері. Будь-яка сучасна людина неминуче включається в систему політичних відносин. Від того наскільки успішно майбутній фахівець опанує дисципліну "Політологія", буде залежати, стане він пасивним об'єктом політичного впливу і маніпулювання з боку різних політичних сил або навпаки стане активним суб'єктом ефективних державних перетворень і соціально-економічних відносин сучасного суспільства. Головним завданням курсу є з'ясування сутності політичних відносин і процесів, опанування знаннями, що знадобляться студентам у подальшій професійній та громадській діяльності. Таким чином, курс спрямований не лише на вивчення теоретичного матеріалу, а й на формування активної громадянської позиції, свідомого ставлення до політичних явищ, уміння самостійно й неупереджено робити свій політичний вибір.

Навчальний посібник складається з двох частин: першої – лекцій навчального курсу "Політологія", другої – методичних рекомендацій щодо організації самостійної роботи студентів з курсу.

Автори посібника спиралися на сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних явищ і процесів, досягнення наукових інститутів, вищих навчальних закладів України та інших країн, на власний досвід викладання політології студентам у Національному університеті кораблебудування імені адмірала Макарова.

НАВЧАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

ЛЕКЦІЯ № 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

1. Виникнення політології як науки. Предмет і об'єкт політології

2. Зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними науками

3. Методи та функції політології

1. Виникнення політології як науки. Предмет і об'єкт політології

Політологія значною мірою молода наука. Науковий статус закріплюється за нею в 50-х рр. XX ст., але сам процес формування політології як науки починається з XIX ст. Це пов'язано з остаточним переходом європейських і північно-американських суспільств від феодалізму до капіталізму. Вказаний процес викликав і глобальні зміни в економічній та соціально-політичній сфері людської життєдіяльності. Розвиток промислового виробництва, освіти, науки та техніки кардинально змінив людське життя.

Механізм указаних трансформацій можна пояснити наступним чином.

В економічній сфері сільське господарство як основа феодальної економіки відступає на другий план. Основою еко-

номіки капіталізму стає промислове виробництво. Вказана економічна передумова автоматично спричинила зміни в соціальній структурі капіталістичних суспільств. Якщо при феодализмі основними соціальними верствами були феодалы й залежні від них селяни, то при капіталізмі соціальну структуру очолюють самі капіталісти (підприємці – власники засобів виробництва) і наймані працівники – робітники, які отримали в XIX ст. назву "пролетарії". Враховуючи той факт, що промислове виробництво засноване на використанні складних машин і механізмів, власники засобів виробництва, об'єктивно, зацікавлені в наданні освіти своїм робітникам. Не тому, що капіталісту притаманна філантропія, а тому, що йому потрібна кваліфікована робоча сила, яка здатна приносити прибуток (техніка в руках дикунa – грудa металобрухту). Крім того, надприбутки приносить не тільки експлуатація, але й нові технології, які може надати лише наука.

Таким чином, у XIX ст. починається бурхливий розвиток освіти і науки, відбувається науково-технічна революція. Широке коло соціальних верств набуває можливості отримувати освіту (початкову, середню та вищу), завдяки чому починає змінюватися світогляд як окремої людини, так і суспільства загалом. Людина вже відчуває, що вона не раб, не другосортна істота, а особистість, унікальна і неповторна. Водночас рівна всім іншим особистостям, незважаючи на майновий та соціальний стан (я – людина, а людина звучить гордо).

Крім того, треба нагадати, що буржуазні революції проходили під гаслами свободи, рівності й братерства. Як наслідок, нижчі соціальні верстви розпочинають вимагати для себе рівних соціальних, економічних і політичних прав. Правлячі верстви відмовляються йти їм назустріч, унаслідок чого починають виникати соціально-політичні конфлікти. Глухе незадоволення поступово переростає в активні дії: пікети,

демонстрації, страйки і в найвищу форму соціально-політичного конфлікту – революцію. В XIX ст. Європу і Північну Америку лихоманило від революцій в Австро-Угорщині, Німеччині, Франції, від потужного робітничого руху у Великій Британії і Сполучених Штатах, від революційного терору в Російській імперії. Крім того, революції приносять з собою людські жертви, руїну, різке падіння рівня життя. Тому щоб запобігти соціально-політичній та економічній катастрофі, правлячі кола змушені були йти на компроміс, який виразився в наданні загального виборчого права широким верствам населення, які розпочинають приймати безпосередню участь у політичному житті своїх держав завдяки участі у виборах представницьких органів влади.

Як наслідок процесів, що відбулися в другій половині XIX ст., виникла об'єктивна потреба в окремій науці, яка б зробила об'єктом дослідження політичну сферу життєдіяльності людини та суспільства, з метою виявлення загальних законів та закономірностей розвитку політичних процесів, систем тощо, а також з метою виявлення на ранній стадії різного роду політичних конфліктів, прогнозування можливих шляхів їх розвитку та рекомендацій щодо подолання або мінімізації негативних наслідків цих процесів. Крім того, заради розробки різного роду методик, за допомогою яких стало б можливим впливати на політичну свідомість суспільства, особливо під час виборів.

Таким чином, уже в другій половині XIX ст. політологія починає набувати своїх сучасних рис. Особливо швидко процес формування політології як науки відбувається у Франції і Сполучених Штатах Америки, що було зумовлено формою державного правління вказаних держав: США і Франція на той час були єдиними республіками в світі (не враховуючи Швейцарську конфедерацію). Всі три гілки влади (законодав-

ча, судова і виконавча) у вказаних державах обирались за допомогою виборів. Саме тому в них більшою мірою відчувалася гостра суспільна потреба в політичній науці. Під час викладання предмету в коледжах і університетах США починається становлення політології як самостійної академічної дисципліни. Так, у 1857 р. в Колумбійському коледжі утворюється кафедра історії і політичної науки. В 1880 р. у тому ж коледжі виникає перша школа політичної науки. В 1903 р. утворюється Американська асоціація політичних наук, яка поєднала політологічні наукові та навчальні інститути.

У Європі також починається перетворення політології в самостійну наукову та навчальну дисципліну. Важливий внесок у її розробку зробили такі відомі вчені, як М. Вебер, Р. Міхельс, Г. Моска, В. Парето та ін. Уже в 1896 р. один із видатних європейських політологів і соціологів, італієць Гаєтано Моска, дає своїй праці, яка стала класичною, назву "Елементи політичної науки".

На початку XX ст. процес виокремлення політології в самостійну академічну дисципліну в цілому закінчився. Особливо інтенсивно розвиток політології за кордоном розпочинається після Другої світової війни. В 1949 р. під егідою ЮНЕСКО було створено Міжнародну асоціацію політичної науки, яка є діючою і в наш час. Її утворення пояснюється посиленням значення політики як фактора суспільного життя. У той же час утворення асоціації сприяло активізації політичних досліджень.

Сьогодні політологія поруч із соціологією та психологією займає провідне місце в американському і європейському суспільствознавстві. За кількістю досліджень та публікацій вона посідає перше місце серед суспільствознавчих дисциплін. Політологію викладають практично у всіх вишах за кордоном. У СРСР політологія вважалась буржуазною псевдонаукою

і тільки з середини 80-х рр. завдяки процесам "Перебудови" починається її реабілітація в радянському науковому середовищі. З 1990 р. політологію поступово починають викладати в системі ВНЗ СРСР замість наукового комунізму. В Миколаєві серед існуючих на той час вищих навчальних закладів вперше курс політології було прочитано в Миколаївському кораблебудівному інституті імені адмірала С.О. Макарова (сьогодні НУК ім. адм. Макарова) в 1990 р. на кафедрі політології під керівництвом Є.О. Щукіна.

Щодо предмету політології, то існує декілька підходів до його визначення. Досить поширений перший підхід – це розуміння політології як міждисциплінарної науки, що охоплює всі перелічені й подібні галузі наукового знання про політику. Менш поширений другий підхід називає політологією, у широкому розумінні, всю сукупність наукових знань про політику. Третій підхід розуміє політологію як науку про політичну систему суспільства та її різноманітні підсистеми. Жодна інша галузь наукового знання, яка досліджує політичну сферу суспільного життя, не робить це з такою системністю й повнотою, як політологія.

В американській енциклопедії політологія визначається як наука, що вивчає характер і функції держави й уряду, завдяки яким відбувається реалізація влади в суспільстві. Російські політологи Ф. Бурлацький і Г. Шахназаров вважають, що в центрі уваги політології знаходяться проблеми природи, сутності, змісту та механізму реалізації політичної влади. Також велику кількість прибічників отримав системний підхід розуміння політології. Він полягає в дослідженні тенденцій і законів структури, функціонування та розвитку політичного життя соціальних спільнот, залучення їх до діяльності та реалізації політичної влади.

У цілому, на сьогодні науковці нараховують понад 500 визначень політології як науки. Тому говорячи про її предмет, можна використовувати наступне формулювання.

Політологія – це наука, яка вивчає політику, політичні процеси й політичні системи.

Об'єктом політологічного дослідження є політична сфера життєдіяльності людини та суспільства.

2. Зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними науками

Єдністю і цілісністю матеріального та духовного світу обумовлена єдність усіх наук. Особливо тісний взаємозв'язок існує між гуманітарними (суспільними) науками, які вивчають суспільство, людину, людські стосунки, створені людиною інститути та установи, особисту, групову, суспільну свідомість і поведінку. Проблеми суспільства, суспільних відносин, гідності, прав і свобод людини не можуть бути монополією однієї галузі наукового знання. Всі гуманітарні науки так або інакше вивчають різні аспекти політичного життя людини і суспільства. Цим обумовлений зв'язок політології з філософією, історією, соціологією, економічними, юридичними та іншими науками.

Політологія і соціологія. Вони тісно взаємодіють, утворюючи своєрідну науку – політичну соціологію. За своїм віком соціологія не набагато старша за політологію. Вона досліджує проблеми управління соціальним життям і функціонування соціальних систем, вивчає закономірності людської поведінки та її мотивацію. Спираючись на досягнення соціології, на конкретні соціологічні дослідження, політична наука має можливість успішно вирішувати проблеми ефективності функціонування політичних інститутів, діяльності політичних лідерів та ін. Неможливо пізнати процеси політичного життя суспільства не знаючи, що являє собою суспільство, яка його структура і закономірність розвитку.

Політологія і правознавство. Глибинний зв'язок політології з правознавством не викликає сумніву. Політологія взаємопов'язана не з усіма галузями правознавчої науки, а головним

чином із наукою конституційного та адміністративного права. Насамперед політологи використовують аналіз конституційно-правових норм, що визначають порядок утворення, компетенцію, структуру, функції органів і установ держави. Наприклад, політолог не має можливості вивчати роботу парламенту будь-якої країни не аналізуючи норм, які визначають процедуру (регламент) парламентської діяльності. Але якщо юрист, розглядаючи питання про парламентські фракції, обмежується вивченням правил їх утворення, то політолог, крім цього, буде цікавитися тим, з депутатів яких партій формуються в парламенті найбільші фракції, яким є в парламенті співвідношення політичних сил і як вони відображають співвідношення політичних сил у суспільстві.

Тісний зв'язок характерний для політології і філософії. Філософія, як загальнометодологічна основа кожної науки, розглядає і найбільш загальні питання політики. Політична філософія здійснює світоглядне осмислення політики та її природи; виявляє універсальні закони і принципи у взаємовідносинах суспільства, держави та особистості; розробляє теорію пізнання політики. Філософське обґрунтування політики використовується політологією для визначення методології і світоглядного напрямку аналізу політичних явищ і процесів. Важливе значення для політології мають ті розділи філософського знання, що стосуються людини, проблем цінностей, зокрема етики й естетики. Норми і зразки поведінки, що ними розробляються, стають суттєвим фактором, який впливає на політику.

Політологія та економічні науки. Економічна наука, яка вивчає процеси виробництва, обміну та розподілу матеріальних благ, цікавить політологів з точки зору того, як взаємодіє економіка і політика, яким чином формуються економічні та політичні інтереси великих соціальних верств. Економічна наука надає матеріал про економічне коріння політичних явищ,

про конкретну економічну політику. Не випадково, що великий розділ економічної науки отримав назву політичної економії. В свою чергу, політологія надає наукове обґрунтування принципів розробки та реалізації економічної політики, державного регулювання економічних процесів.

Багато спільного існує між політологією і політичною історією, яка досліджує процеси розвитку політичного життя суспільства, становлення державних інститутів, політичних партій, суспільних рухів. Історія надає політологу широкий фактичний матеріал про виникнення і розвиток політичних систем, узагальнює політичний досвід минулого. Все це необхідно для аналізу сучасних політичних процесів і політичного прогнозування. В свою чергу, політична наука розробляє теоретико-методологічну базу історичних досліджень, надає їм певний світоглядний напрям.

Також очевидним є зв'язок політології з психологією. Знання психології допомагає розкрити суб'єктивні механізми політичної поведінки індивідів і груп, впливи переконань, ціннісних орієнтацій та установок людей на їх поведінку, психологічні особливості політичних лідерів. Стилі політичного керівництва також мають важливе значення в політиці. На межі політології та психології отримує свій розвиток самостійна наукова дисципліна – політична психологія.

3. Методи та функції політології

Як будь-яка інша наука, політологія має власні методи та функції. До методів належать:

1. **Нормативно-ціннісний** – полягає в з'ясуванні значення політичних явищ для суспільства та особистості, їх оцінці з точки зору спільного блага, справедливості, свободи, поваги до людської гідності та інших цінностей. Зазначений підхід

орієнтується на розробку ідеалу політичного устрою і шляхів його практичного втілення.

2. **Функціональний метод** на відміну від нормативного потребує вивчення залежності між політичними явищами, які виявляються в досвіді, наприклад взаємозв'язок рівня економічного розвитку і політичного устрою, ступеня урбанізації населення і його політичної активності, виборчої системи і кількості політичних партій і т. д.

3. **Структурно-функціональний аналіз** полягає в дослідженні політики як певної цілісності, системи, яка має складну структуру, кожен елемент якої має певне призначення і виконує специфічні функції (ролі), направлені на задоволення певних потреб системи.

4. **Інституціональний метод** робить акцент на функціях і діяльності політичних інститутів (держави, політичних партій, суспільних рухів та організацій).

5. **Психологічний метод** також потребує враховувати в політичних дослідженнях реальну природу людини, її родові якості, соціальне оточення та особливості індивідуального розвитку. Психологічний метод орієнтовано на вивчення об'єктивних механізмів політичної поведінки, індивідуальних якостей, рис характеру, а також типових механізмів психологічних мотивацій.

6. **Історичний метод** звертає увагу на політичні явища в часі і просторі, на те, як відбуваються зміни політичних інститутів. Він потребує хронологічної фіксації політичних подій і фактів, їх дослідження в часовому розвитку, дослідження зв'язку минулого, сучасного та майбутнього.

7. **Соціологічний метод** полягає в з'ясуванні залежності політики від суспільства, у виявленні соціальної зумовленості політичних явищ, в тому числі впливу на політичну систему економічних відносин, соціальної структури, ідеології та культури тощо.

8. **Біхевіористський метод** акцентує увагу на поведінці людини в сфері політики. Кредо біхевіоризму: політологія повинна досліджувати безпосередньо політичну поведінку людей (вербальну, словесну й практичну, свідому й мотивовану підсвідомістю) за допомогою строго наукових, емпіричних методів.

9. **Системний метод** робить акцент на цілісності політики і характері її взаємовідносин із навколишнім середовищем. Сутність цього методу полягає в розгляді політики як єдиного складного саморегульованого механізму, який знаходиться в безперервній взаємодії з навколишнім середовищем через "вхід" (сприймаючий вимоги громадян, їх підтримку або неухвалу) та "вихід" (політичні рішення, що були прийняті, і дії) системи. Політичній системі належить верховна влада в суспільстві. Вона прагне до самозбереження і виконує такі важливі функції: 1) розподіл цінностей та ресурсів; 2) забезпечення прийняття громадянами розподільчих рішень (щодо такого розподілу) як загальнообов'язкових.

10. **Критично-діалектичний метод** орієнтований на критичний аналіз політики, виявлення її внутрішніх суперечок, конфліктів як джерела її саморозвитку, рушійної сили всіляких політичних змін.

11. **Порівняльний (компаративістський) метод** полягає в порівнянні *однотипних* політичних явищ, наприклад політичних систем, партій, різних засобів реалізації одних і тих же політичних функцій і т. п. з метою виявлення їх спільних рис та специфіки, знаходження найбільш ефективних форм політичної організації або оптимальних шляхів рішення практичних задач.

Політологія виконує такі групи громадських функцій:

1) *службову* (обслуговування політичної практики), до якої належать:

а) нормативна функція – визначення норм політичної діяльності установ, політичних процедур, виборів;

б) планування політичних процесів;

в) прогнозування очікуваних подій з метою запобігання їх негативних наслідків;

г) організаційна функція – розробка рекомендації для ведення переговорів, для діяльності політичних партій, політичних установ;

2) *пізнавальну та критичну*, куди входять наступні функції:

а) теоретичний аналіз політичних ідей, теорій, практичної діяльності, який дозволяє дати оцінку політичному лідеру, партії, державі не на побутовому, а на науковому рівні;

б) критична перевірка політичних ідей та дій;

в) побудова теорії будь-якого процесу, що дозволяє передбачати його розвиток;

г) світоглядна – допомагає пізнавати навколишню дійсність.

Таким чином, підводячи підсумок, ми можемо зробити висновок, що політологія як наука виникла внаслідок закономірного розвитку людського суспільства. Вона має своє визначення, предмет та об'єкт вивчення, методи і функції. Політологія генетично пов'язана з іншими гуманітарними науками в питанні вивчення політичної сфери життєдіяльності та посідає гідне серед них місце.

ЛЕКЦІЯ № 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

1. Особливості релігійно-міфологічних ідей Стародавнього світу
2. Політична думка античності
3. Релігійно-політичні концепції Середньовіччя
4. Політичні вчення Нового часу
5. Розвиток політичних ідей та концепцій у XIX–на поч. XXI ст.

Політологія у статусі самостійної суспільствознавчої науки виникла порівняно недавно, але політичні ідеї, концепції та теорії формувалися протягом багатьох століть. Без знання історії політичної думки неможливо зрозуміти сучасні політичні процеси і явища.

1. Особливості релігійно-міфологічних ідей Стародавнього світу

Історія цивілізацій Стародавнього Сходу (Стародавнього Єгипту, Вавилону, Індії і Китаю) зберегла фрагментарні уявлення про їх суспільно-політичний устрій, мистецтво правління. Політичні ідеї того часу мали спільний релігійно-міфологічний характер і виходили із тези про божественний характер влади і положення про те, що держава є складовою

світового космічного порядку. Роздуми про устрій суспільства й держави мали характер настанов для повсякденного життя, які переважно зосереджували увагу на обов'язках підданих перед правителем.

Уже в XI–VIII ст. до н. е. спостерігається тенденція відходу від первісного релігійно-міфологічного світогляду до більш раціоналістичних поглядів на суспільство і державу.

Одним із найбільш впливових політичних вчень Стародавнього Китаю було *конфуціанство*.

Конфуцій (Кун Фу-Цзи, 551–479 рр. до н. е.) був одним із засновників філософської і політичної думки Китаю. Його політичні ідеї виходили з того, що ідеальне правління державою повинне спиратися на моральні принципи. Він розвиває патріархально-патерналістську концепцію розуміння держави. Відповідно до цієї концепції держава – це велика сім'я, де правитель – суворий, але високоморальний і справедливий батько, а піддані – слухняні діти. Державні відносини виступають продовженням сімейних відносин. Ключ до управління народом – у силі морального прикладу "благородних мужів" (правителів) для своїх підданих.

Протилежні думки щодо системи організації державної влади були запропоновані представниками іншої філософської школи Стародавнього Китаю, яка домінувала в середині IV ст. до н. е. – *школи легістів*. Одним із засновників цієї школи був **Шан Ян** (400/390–338 рр. до н. е.). Їх вчення відображало процес раціоналізації політичних ідей у Стародавньому Китаї.

Легісти виступали за сильну централізовану державу з численним бюрократичним апаратом, спроможним контролювати всі сфери життя людей. Мудрого правителя на чолі держави, який постійно піклується про свій народ і чесноти якого прославляли конфуціанці, легісти замінили на деспота.

Він керує за допомогою суворих законів, які встановлювали державну монополію у ряді галузей економіки, а також передбачали суворі покарання, кругову поруку, систему доносів. Така авторитарна держава повинна чітко регламентувати та всебічно контролювати всі аспекти життя громадян, навіть їх настрої. Для легістів державне правління – це постійна війна між правителями і підданими.

2. Політична думка античності

Антична цивілізація, її культура, мистецтво, наука заклали підґрунтя сучасної європейської цивілізації. Розвиток політичної філософії античності вважається вершиною політичної думки Стародавнього світу. Політичні ідеї в Стародавній Греції набувають форми теорій, ознак цілісності та системності. Цьому сприяв ряд об'єктивних чинників. Суспільний поділ праці обумовив не тільки зростання її продуктивності, класовий поділ суспільства на рабів і рабовласників, але й створив можливості для певної верстви людей, яку було звільнено від господарчої діяльності, займатися винятково розумовою діяльністю, створенням різних теорій суспільного устрою. Крім того, активний розвиток політичних теорій був запитаний самим полісом – унікальною формою організації політичного життя.

Поліс – це місто-держава з нечисленним населенням та прилягаючою до міста сільською місцевістю. В такій державі політична діяльність була правом і обов'язком усіх вільних громадян, які у формі голосування у народному зібранні брали участь у вирішенні державних справ.

Одним із найбільш відомих мислителів античності був **Платон** (427–347 рр. до н. е.). Свої політичні ідеї він виклав в роботах "Держава", "Політик", "Закони". Суспільство Платон розумів як відображення вічних ідей, які існують незалежно

від людей та оточуючої їх дійсності. Найбільш важливою і безпосередньою формою існування суспільства є держава. Філософ намагався створити картину ідеальних суспільств і держави.

У праці "Держава" Платон змалював образ ідеального суспільства, яке складається із трьох класів: правителів-філософів, воїнів-стражів, ремісників і селян. Ієрархія цих класів заснована на їх відповідності трьом частинам душі: розумній – філософи-правителі, які є мудрими і здійснюють справедливе правління; афективній – воїни, сильні та дисципліновані, які захищають державу від народних повстань усередині і від нападу ззовні; жаданій – ремісники, селяни, торговці, які створюють матеріальні засоби існування суспільства. Перші два класи позбавлені приватної власності та сім'ї. В такій державі існує спільність жінок та державне виховання дітей.

Ідеальна держава регламентує все життя громадян, включаючи питання укладання шлюбу та народження дітей. Справжня чеснота – істинне знання – можлива тільки в такій ідеальній державі. Найкращою формою державного правління Платон уважав правління аристократів – мудрих філософів. Саме аристократія забезпечує прихід до влади найкращих та благородних представників суспільства. Інші чотири форми правління – тимократія (правління військової знаті), олігархія (правління багатих), демократія (влада народу), тиранія (влада тирана) – є недосконалими. Важливо зазначити, що Платон першим указав на взаємозв'язок політики, держави й соціальних змін (поділ праці, поява класів, нерівність людей).

Учнем Платона був філософ **Аристотель** (384–322 рр. до н. е.), який заклав основи політичної науки як самостійної дисципліни. Його вчення більш реалістичне, ніж вчення Платона, оскільки він узагальнив практичний досвід функціонування 158 грецьких міст-полісів. Філософу належать такі полі-

тичні твори, як "Політика", "Афінська політика", "Етика", "Риторика".

Аристотель заперечував можливість існування ідеальної держави, тому що, на його думку, держава – це результат природного розвитку, а не божественного провидіння. Філософ уважав поліс (місто-державу) вищою формою спілкування людей, відображенням сутності людини як "політичної тварини", в якій закладено інстинктивне прагнення до спільного проживання. Формами такого існування виступають сім'я, громада, держава. Головна ціль держави – це досягнення "кращого життя", загального блага для всіх громадян.

Аристотель заперечує ту тоталітарну модель держави, яку запропонував Платон. У його державі існує приватна власність та моногамна сім'я у всіх вільних громадян. На думку Аристотеля, держава – це втілення справедливості, закону, сфера вираження загального інтересу громадян. Але не всі існуючі форми держави спроможні справедливо розподіляти блага в суспільстві. Відповідно до цієї ознаки Аристотель виділяє дві групи форм державного правління: до правильних, справедливих він відніс монархію (одновладдя), аристократію і політію (найкращу) до неправильних – тиранію, олігархію, охлократію (влада натовпу), які служать лише власним інтересам правителів, а не народу. Найкращою формою правління є політія, вона забезпечує правління більшості і відповідає майновому й освітньому цензу. Політія виступає конкретною формою втілення ідеї про змішаний режим із найкращими рисами аристократії (чесноти правителів), олігархії (багатство), демократії (свобода). Сучасною мовою ми можемо визначити це правління, як владу середнього класу.

На найбільшу увагу серед римських мислителів заслуговують ідеї державного діяча і філософа **Марка Тулія Цицерона** (106–43 рр. до н. е.). У роботах "Про державу", "Про закони"

він сформулював основні механізми вдосконалення римської держави. Цицерон визначав державу як надбання народу. Держава виступає як "поєднання багатьох людей, пов'язаних між собою узгодженням у питаннях права та спільністю інтересів". Їх узгодження засноване на притаманних людській природі рисах – розумі й справедливості, які становлять природне право, вищий, істинний закон. Виникнення держави Цицерон виводить із вродженої потреби людей жити разом. Первинний осередок суспільства – сім'я, з неї і починається розвиток держави. Цицерон також відтворює ідею стоїків про споконвічний зв'язок держави і власності.

Особливий інтерес становить проголошений Цицероном правовий принцип у взаємовідносинах керуючих і підлеглих: "Під дію закону повинні підпадати всі, а не тільки деякі, обрані громадяни". Тим самим він заклав основи теорії правової держави.

Найкращою формою державного устрою Цицерон визнавав "змішану" форму держави. Вона поєднує переваги царської влади (турбота монарха про підданих), аристократії (мудрість правителів) і демократії (свобода народу).

3. Релігійно-політичні концепції Середньовіччя

Середні віки – це час в історії Європи від розпаду Західної Римської імперії до XIV ст. Час з XV ст. і до середини XVII ст. отримав назву епохи Відродження і Реформації. Цей період відносять або до пізнього Середньовіччя, або до початку Нового часу.

У часи Середньовіччя панував переважно релігійний світогляд, носієм якого виступала християнська церква. Цей світогляд виходив з того, що все існуюче виникло за волею Бога. Всі зміни в суспільстві – справа Бога для того, щоб покарати або винагородити людей. У роботі "Про град Божий"

один із найбільш відомих мислителів Середньовіччя **Аврелій Августин** (354–430), виклав основи християнської політичної доктрини. Праця була написана для пояснення з позицій християнства історичної події – взяття Риму готами в 410 р. На думку Августина, священне місто було загарбане тому, що було "градом диявола". Всю історію людства Августин уявляв як боротьбу між "градом Божим" і "градом земним". "Град Божий" складали праведники та янголи. "Град земний" складався із грішників і дияволів. Єдиний шлях до спасіння людини – це залучення до Бога та християнських чеснот.

Не менш авторитетним богословом був **Томас (Фома) Аквінський** (1225–1274). Його трактати: "Сума теології", "Про правління володарів". Він виходив із того, що державна влада походить від Бога і тому повинна підпорядковуватися духовній владі. Таке положення пов'язане із намаганням теологів Середньовіччя обґрунтувати верховенство духовної влади (носій – церква) над світською (носії – монарх і феодалі).

Державу Т. Аквінський (Аквінат) розглядав як частину універсального порядку, творцем і верховним правителем якого є Бог. Державна влада забезпечує збереження суспільної злагоди і громадянського миру. Незважаючи на божественний характер влади, її отримання і використання залежить від людей. Найкращою формою правління вважав монархію. Виступи проти влади монарха визнавалися Аквінатом як смертний гріх і розглядалися як виступи проти Бога. Світська влада повинна відповідати християнським заповідям і не пригнічувати свій народ. У випадку нестерпної деспотичної влади тирана припускалась навіть можливість його вбивства народом.

Новий підхід до розуміння держави заклав видатний державний діяч і політичний філософ епохи Відродження італієць **Ніколо Макіавеллі** (1469–1527). Його також вважають фундатором політичної науки, тому що він першим сформулював

предмет і метод політології. Праці: "Державотворець", "Роздуми про першу декаду Тіта Лівія", "Історія Флоренції". Н. Макіавеллі здобув досвід державного управління, коли працював секретарем уряду Італійської республіки (Ради десятих) і спостерігав політику зсередини. Безпосередня участь в політичному житті забезпечила йому розуміння того, що без політичних знань неможливе ефективне управління державою, а політична наука слугує вирішенню суспільно важливих завдань.

Н. Макіавеллі обґрунтував самостійність політичної сфери, її відносну незалежність від економіки, релігії, моралі, культури. Він вважав, що політика має власну логіку, яка визначає політичну владу, що саме влада у всіх її проявах і формах виступає предметом політичної науки. Він вивчав політику як соціальну реальність, а не як уявний, ідеальний світ. Політична наука, на думку Н. Макіавеллі, повинна вивчати справжнє положення речей безпосередньо спостерігаючи за фактами – поведінкою політичних лідерів, народних мас, їх взаємодією. Метод політичного реалізму, який він ввів у політологію, допоміг остаточно позбавитися впливу на неї релігійного світогляду.

Н. Макіавеллі розрізняв поняття "суспільство" і "державу". Позначивши державу терміном "stato", він розглядав її як політичну форму організації суспільства, а форми держави мають тенденцію змінюватися відповідно до реального стану суспільства. Н. Макіавеллі сформулював концепцію циклічного розвитку державних форм, в основі якої лежить ідея колаобігу добра і зла. Виділяючи шість форм держави, він розглядав три як "погані у всіх відношеннях" (тиранія, олігархія, охлократія) і три – "добрі самі по собі" (монархія, аристократія, демократія). Досягнувши межі досконалості, форма держави починає занепадати, переходячи у свою протилежність.

Це відбувається тому, що природа не дозволяє речам перебувати в стані спокою. Монархія змінюється тиранією, тиранія – аристократією, аристократія – олігархією, на зміну останній приходить демократія, яка, в свою чергу, перетворюється в охлократію (владу натовпу).

Найкращою формою держави Н. Макіавеллі вважав змішану, тобто помірковану республіку, що поєднує переваги монархії (можливість об'єднати), аристократії (мудрість і правління кращих) і демократії (свобода і участь народу в управлінні державою).

На думку Н. Макіавеллі, мораль і політика несумісні. Пізніше політику, яка спирається на культ сили, жорстке маніпулювання, аморальність, назвали "макіавеллізмом". Політика, як вважав Н. Макіавеллі, не повинна спиратися на моральні цінності, а має виходити з принципу доцільності, відповідати досвіду, практиці, конкретній ситуації. Політика підпорядкована досягненню певних цілей, які ставлять перед собою учасники політичних взаємодій. Тому ціль повинна співвідноситися із засобами, а засоби – з обставинами і результатами. Відповідно, принцип відносності, за Н. Макіавеллі, вирішує проблему співвідношення цілей і засобів у політиці.

Українська політична думка часів Київської Русі (X–XIII ст.) вперше була сформульована у творах видатних державних і церковних діячів, літописців. Найбільш відомими працями цього часу були "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона (1052); "Руська Правда" (XI–XII ст.); "Повість минулих літ" (1113–1116) монахів-літописців Нестора і Сильвестра; "Повчання князя Володимира Мономаха". Питання, які розглядалися в цих творах, стосувалися питань виникнення державності, її суспільно-політичного устрою, відносин влади і церкви, влади і народу, місця Русі серед інших держав та інших проблем.

4. Політичні вчення Нового часу

Політичні теорії Нового часу (XVI–XIX ст.) були направлені на обґрунтування можливості устрою суспільства на принципах раціоналізму, свободи і громадянської рівності. Ці теорії відображали вимоги нового класу буржуазії, яка вела боротьбу проти феодальних порядків. Виходячи із принципів природного права, відповідно до яких кожна людина народжується з невід'ємним комплексом прав (право на життя, свободу, працю, участь у справах суспільства й держави), мислителі Нового часу намагалися довести неприродність і нерозумність існуючих у той період феодальних політичних порядків й інститутів. Висновки політичної філософії тієї епохи все більше набувають практичного характеру, орієнтуючись на вирішення нагальних соціальних проблем.

Однією із ключових політичних ідей Нового часу була договірна теорія походження держави, яка приходить на зміну теологічній теорії держави Середньовіччя (про божественну природу державних інститутів). Здійснюється світоглядне обґрунтування необхідності створення нових політичних інститутів і порядків, які б відповідали потребам людини, її природнім правам. Усі ці прогресивні тенденції ввібрала теорія "суспільного договору".

Найбільший внесок у розробку положень "суспільного договору" зробили англійські філософи **Томас Гоббс** (1588–1679) і **Джон Локк** (1632–1704), а також французький мислитель **Жан-Жак Руссо** (1712–1778). Їх пояснення змісту суспільного договору різняться.

Т. Гоббс уважав природне, додержавне існування людей негативним, тому що тоді панували інстинкти, відбувалася "війна всіх проти всіх". Для того щоб покінчити з первісним хаосом та гарантувати суспільний порядок і права громадян-

нам, індивіди уклали суспільний договір між собою, яким вручали свої права, долю і владу главі держави – монарху. Правитель участі у договорі не брав і, відповідно, не ніс особистої відповідальності перед суб'єктами укладання суспільного договору. В обмін на права громадян держава гарантувала їм порядок в суспільстві. Так Т. Гоббс обґрунтовував необхідність абсолютної монархії. До найбільш видатних творів Т. Гоббса належать: "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та світської", "Про людину", "Про громадянина".

Ж.-Ж. Руссо, на відміну від англійців, ідеалізував додержавне, природне існування людини, вважаючи, що за своєю природою людина – істота добра. Головне завдання суспільного договору полягає в тому, щоб "знайти таку форму асоціації, яка б захищала ... всією загальною силою особистість і майно кожного із членів асоціації і завдяки якій кожний, поєднавшись з усіма, підпорядковується тільки самому собі і залишається вільним, як і раніше".

Французький мислитель розглядає суспільний договір як спосіб інтеграції загальної волі. Кожна людина передає державі свої індивідуальні права і свободи. В такому суспільстві відсутні конфлікти, протиріччя. Реалізацію ідеї поділу державної влади Руссо вважав неефективною і всі питання життя суспільства повинні вирішуватися через плебісцит – інститут прямої демократії. Ж.-Ж. Руссо був прибічником демократичної республіки. Також досліджував природу і причини нерівності в суспільстві. Найбільш яскравий політичний твір Ж.-Ж. Руссо – "Про суспільний договір".

Англійський філософ Дж. Локк вважається творцем політичної доктрини лібералізму. Головна робота – "Два трактати про управління державою". Він запропонував свою інтерпретацію ідеї суспільного договору.

В основу концепції лібералізму Дж. Локк поклав принцип свободи і права особистості. Реалізація ідеалу вільної

людини вимагає обмеження державної влади. З цією метою вільні індивіди укладають суспільний договір, основним принципом якого є положення про народний суверенітет: народ – єдине джерело державної влади, і він укладає договір із правлячою владою. Головна функція держави полягає у захисті природних і невід'ємних прав людини – "права на життя, свободу і власність". Для того щоб держава не зазіхала на права і свободи людини, Дж. Локк висунув ідею поділу державної влади на законодавчу і виконавчу. При цьому законодавча влада повинна мати більш високий статус, ніж виконавча, тому що вона визначає політику держави. Право приймати закони має тільки парламент. Повноваження щодо реалізації законів у життя (виконавча влада) здійснюють монарх і кабінет міністрів. Найкращою формою правління Дж. Локк уважав конституційну монархію.

Ідею поділу державної влади активно розвивав французький філософ **Шарль-Луї Монтеск'є** (1689–1755). Потреба в поділі влади на законодавчу, виконавчу і судову виходить, на думку Ш.-Л. Монтеск'є, із природи людини, її схильності до зловживання владою. Державна влада повинна мати свої межі й не загрожувати правам і свободам громадян. У праці "Про дух законів" він виділив три типи правління – республіку, монархію і деспотію. Ідеальний тип – демократична республіка, але в тих умовах вона була не досяжна. Соціальна нерівність перешкоджає формуванню політичної і моральної єдності суспільства, відповідно, правління народу було неможливе. Більш реалістичною виглядає, за Ш.-Л. Монтеск'є, форма аристократичної демократії, за якої правління монарха врівноважується правлінням представників народу.

Особливе місце у формуванні концепції лібералізму і розвитку європейських ідей правової держави мали праці філософа **Іммануїла Канта** (1724–1804), який був родоначаль-

ником германської класичної філософії. Політичні праці: "Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані", "До вічного миру", "Метафізика звичаїв". Проблеми устрою держави полягають безпосередньо у способах і методах управління народом. З цієї позиції І. Кант виділяв наступні форми правління: республіканську і деспотичну. Республіканська – заснована на відокремленні виконавчої влади від законодавчої. Побудова правової держави повинна здійснюватися через поступальні реформи, а не революції і насильство. Ідею поділу державної влади І. Кант тлумачить як ідею рівноваги гілок влади: законодавча влада належить тільки суверенній "колективній волі народу"; виконавча концентрується у руках законного правителя і підпорядкована законодавчій верховній владі; судова влада призначається виконавчою владою. Субординація і узгодження трьох гілок влади попереджують деспотизм і гарантують добробут народу.

І. Кант у праці "До вічного миру" запропонував проект договору про вічний мир, який повинні підписати всі держави для того, щоб припинити загарбницькі війни. Це можливо зробити шляхом створення всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав, побудованих за республіканським принципом.

Найбільш завершеної і систематизованої форми набувають концепції правової держави і громадянського миру в праці "Філософія права" німецького філософа **Георга Гегеля** (1770–1831). Держава реалізує ідею розуму, свободи і права. Вища форма держави – це національна держава. Найкращою формою державного правління є спадкова монархія. Державна влада поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу (урядову) і королівську (монарх наділений певною законодавчою ініціативою). Г. Гегель розвивав ідею громадянського суспільства, розуміючи під ним систему суспільних інститутів, які виступають

посередниками між державою і людьми та захищають їх інтереси на державному рівні.

5. Розвиток політичних ідей та концепцій у XIX–на поч. XXI ст.

Вагомий внесок у розвиток політичної науки XIX ст. зробив французький мислитель **Алексіс де Токвіль** (1805–1859), який досліджував історичну генезу і перспективи демократії. В його книзі "Демократія в Америці", виданій у 30-х рр. XIX ст., аналізується суспільно-політичний устрій США, протиріччя між політичною рівністю й політичною свободою при демократії; феномен демократичного індивідуалізму, відчуження та участь людей у політичному житті; питання централізації і децентралізації влади; створення інститутів місцевого самоврядування і незалежних об'єднань, організацій громадян, політичних партій.

У той час активно розвивалися соціалістичні вчення. Серед них виділяється марксизм. **Карл Маркс** (1818–1883) здійснив теоретичну розробку засад соціалізму. Автор теорії суспільно-економічних формацій, понять економічного базису та надбудови (до неї він відносив політику, духовність тощо), концепту соціальних класів як великих груп людей залежно від місця у виробництві, Маркс вважав двигуном зміни формацій класову боротьбу. Суперечності в марксизмі сприяли виокремленню з нього комунізму та соціал-демократії.

У XIX ст. оформлюється теорія анархізму. Її засновником був француз **П'єр-Жозеф Прудон** (1809–1865). На його думку, держава як інститут буде замінена договірними відносинами індивідів, громад і груп виробників. Його послідовниками були М. Бакунін (1814–1876) та П. Кропоткін (1842–1921).

У XIX–першій половині XX ст. з'являються теорії еліт, які розробили італійські соціологи **Вільфредо Парето** (1848–1923)

і **Гаєтано Моску** (1858–1941). Вони поділяли суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Парето розглядає еліту як групу людей, що є найбільш активною, здібною і продуктивною, та має "найбільший індекс" своєї діяльності. Саме еліта забезпечує динамічну рівновагу соціальної системи. Стабільна політична система характеризується владою еліти "левів", а при нестабільній системі панують "лиси".

Німецький соціал-демократ і соціолог **Роберт Міхельс** (1876–1936) створив теорію олігархізації, відповідно до якої вожді ніколи не поступаються своєю владою народним масам, а тільки іншим вождям. Такий процес отримав у нього назву "залізного закону олігархічних тенденцій".

Інший німецький політолог і соціолог **Макс Вебер** (1864–1920), який працював на зламі XIX–XX ст., виклав свої ідеї в працях "Протестантська етика і дух капіталізму", "Господарство і суспільство". Політику він тлумачив як прагнення до участі у владі. Держава – це інститут панування одних людей над іншими, який спирається на легітимне насилля. Вебер виділив три типи легітимного панування: раціонально-легальний (спирається на силу закону); традиційний (заснований на традиціях); харизматичний (на вірі людей у виняткову харизматичну особу керівника держави). Також значну увагу Вебер приділяв всебічному аналізу феномену бюрократії (раціональної та тоталітарної). Розробив концепцію "плебісцитарної демократії".

Особливість реальних політичних процесів XX–XXI ст. і в першу чергу демократизація багатьох країн дали поштовх для подальшого розвитку політичної науки, інтенсифікації порівняльної політології, появи нових напрямів. Проблеми модернізації політичних систем досліджували **З. Бжезінський, Дж. Сарторі, О. Енкарнасьйон** та ін. **Аренд Лейпхарт**

(нар. 1936) розробив концепцію консоціальної демократії, яка властива сучасному політичному плюралізму, положення щодо коаліційної політики, самоуправління меншості тощо. **Самуель Філіпс Хантінгтон** (1927–2008) був автором концепції "хвиль демократизації". Він також досліджував залежність демократії від матеріального добробуту, розробив технократичну та популістську моделі модернізації. Та й особливості самих західних країн зумовлювали критику плюралістичної демократії. **Юрген Хабермас** (нар. 1929) зауважував, що сучасні системи блокують активність громадян, а політичні вибори є обранням панів рабами. Він заперечував, що конфлікти долаються зростанням добробуту, адже причина конфліктів – у класовій структурі. На недоліки у своїй концепції змушений був реагувати і **Роберт Алан Даль** (1915–2014). Продовжуючи дослідження, він виявив зростаючу нерівність у політичному потенціалі суспільних сил та перейшов від концепції поліархії до розробки теорії економічної демократії як чинника політичної рівності.

У ці часи відроджується концепція громадянського суспільства, в якому вбачають протипагу монополізації власності. Нові інтерпретації громадянського суспільства базуються не на ліберальних, а на комунітаристських концепціях. Політичні конфлікти були серед найактуальніших тем досліджень. Інституалізується науковий напрям конфліктології. Крім неомарксистів, до її представників відносять **Люїса Альфреда Козера** (1913–2003), **Кеннета Юарта Боулдінга** (1910–1993), **Ральфа Дарендорфа** (1929–2009). Розвиток комунікаційних технологій зумовив розробку концепцій політкомунікацій. Автором теорії соціальної комунікації був Ю. Хабермас. Демократію він визначав як "інституційно гарантовані форми громадянської комунікації, в процесі якої вирішується, як люди можуть і хочуть існувати".

Політична думка України в XIX–XX ст. формувалася під впливом ідей, що виникали в Російській та Австро-Угорській імперіях, до складу яких у цей час входили українські землі, але існував і простір для національної думки, що пояснювалось традиціями визвольного руху. В 1846 р. виникає ***Кирило-Мефодіївське товариство*** (**Михайло Костомаров** (1817–1885), **Пантелеймон Куліш** (1819–1897), **Василій Білозерський** (1825–1890)), яке актуалізує та обґрунтовує ідеї української етнокультурної ідентичності, республіканізму, панслов'янizmu (була розроблена Конституція Слов'янських Сполучених Штатів), суспільного ладу на засадах правової, соціальної рівності.

У другій половині століття діяли громади патріотичної інтелігенції, які здійснювали краєзнавчі дослідження та будували на них концепції суспільного розвитку. Лідер руху **Володимир Антонович** (1834–1908) вважав українців нездатними до державного життя, але не бачив у цьому загрози, адже вільна творча спільність, до якої тяжіють українці, краща за державну спільність. Хоча з цією ідеєю могли б погодитися не всі дослідники, вона корелюється з європейською ідеєю громадянського суспільства. Водночас національна думка визначалася етносоціальною специфікою. Українськими тоді були селянство і частково робітництво. Пануючі групи були неукраїнськими (поміщики – росіяни, поляки; промисловці Донбасу – бельгійці, французи; Правобережжя – місцеві поміщики, євреї). Через це в українській думці переважав соціалізм. Як говорив **Михайло Драгоманов** (1841–1895), "українець, який не є соціалістом, або дурень, або не довчився". Теоретиками українського соціалізму були **Михайло Грушевський** (1866–1934), **Сергій Подолинський** (1850–1891), **Володимир Винниченко** (1880–1951) та ін. Їх ідеями були: народ – рушійна сила історії; українці – окрема культурна одиниця; колективні

форми власності традиційні для українців; республіканізм; Україна має бути федерацією вільних громад; українська автономія у складі демократичної Росії.

У Західній Україні представником соціалізму був **Іван Франко** (1856–1916). Хоча в соціалізмі домінував марксизм, на певному етапі він став йому в опозицію, критикуючи за намір одержавити суспільне життя.

Менш потужним був ліберальний напрям. Один із представників лібералізму – **Богдан Кістяківський** (1868–1920). Ідеї лібералів – конституціоналізм, правова держава, приватна власність, українська автономія в демократичній Росії, громадське самоврядування. Драгоманов до політичних свобод відносив недоторканість особи, свободу слова, виборче право, гласність у державних справах, урахування думки меншості. Кістяківський ставив правову державу в залежність від культури суспільства. На його думку, якщо соціалісти відкинуть правову державу, народовладдя перетвориться у деспотію (ідеї Платона).

У Західній Україні поширюється націонал-державництво, до якого слід віднести "пізнього" **Івана Франка**, **Юліана Бачинського** (1870–1940) та ін. Після революції національна думка диверсифікується. Це пояснювалось провалом соціалістів у 1917–1921 рр. Зароджується український консерватизм. Лідером консерватизму у 1920-х рр. був **В'ячеслав (Вацлав) Липинський** (1882–1931). Його ідеали – державність, монархізм, класократія, територіальний патріотизм. До основних класів він відносив промисловий (включаючи робітників), хліборобський, фінансовий, інтелігенцію. На чолі держави мав стояти гетьман. Інші представники цього напрямку – **Степан Томашівський** (1875–1930), **Василь Кучабський** (1895–1945). Останній був автором концепції "позитивного мілітаризму", згідно з якою в Україні має правити військова еліта.

Найпотужнішим у міжвоєнні часи був націоналізм. Його провісником був **Микола Міхновський** (1873–1924). Теоретиком націоналізму був **Дмитро Донцов** (1883–1973), найвідомішою працею якого є "Націоналізм" (1926). Він уважав, що в сучасному суспільстві ключовим рушієм є воля, тому владою володіють не більшість населення (він був противником демократії) і не економічно пануючі групи, а вольова меншість. Вона веде націю до завоювання життєвого простору, інструментом цього є партія (її ідеалом Донцов називав більшовиків та фашистів), а очолювати її та державу має диктатор. Близькими були ідеї **Миколи Сціборського** (1897–1941), викладені у праці "Націократія".

Серед інших течій неможливо оминати націонал-комунізм. **Сергій Мазлах** (1878–1937), **Василь Шахрай** (1888–1919), **Микола Хвильовий** (1893–1933) опрацьовували модель незалежної Української Радянської Республіки. Слід згадати міжвоєнних політологів Західної України (входила до Польщі) та еміграції – **Станіслава Дністрянського** (1870–1936), **Володимира Старосольського** (1878–1942), **Івана Лисяка-Рудницького** (1919–1984), **Ольгерда-Іполита Бочковського** (1885–1939). Майже всі вони розробляли національно-державницьку концепцію. С. Дністрянський, базуючись на своїй теорії суспільних зв'язків, доводив право націй на само-визначення на етнічній території. О. Бочковський став засновником науки націології, виділяючи в останній історичну націологію, націополітику, націодинаміку, характерологію, етнополітику. О. Бочковський зауважував, що становлення нації може бути наслідком дій держави.

У ХХ ст. за кордоном виникла низка наукових установ: Український соціологічний інститут у Відні (заснований М. Грушевським у 1919 р.); Український вільний університет у Відні (1921 р.), Празі, Мюнхені; Східно-Європейський інститут ім. В. Липинського у США (працює у Філадельфії з 1963 р.).

Ці недержавні наукові осередки вивчали питання політичної історії, національних відносин, генерували прогресивні ідеї щодо майбутнього устрою Української держави. З кінця 1950-х рр. політична думка розвивалася дисидентськими організаціями. Вони аналізували сутність радянської влади, перспективи зміни режиму, реалізації права націй на само-визначення.

Перші науково-дослідницькі інститути в Україні почали створюватися лише після здобуття державної незалежності: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса (ІПіЕНД), Національний інститут стратегічних досліджень тощо. В їх середовищі склалася спеціалізація (в ІПіЕНД досліджуються регіональні процеси, проблеми етнічної ідентичності тощо; в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького – проблеми правової політології). Майже в цей час почали виникати недержавні структури з проведення аналітичних і прикладних досліджень, а саме: Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Розумкова, Український національний центр політичних досліджень, Міжнародний центр перспективних досліджень, Інститут глобальних стратегій. Поряд з ними помітні також центри, які є більш вузькоспеціалізованими: Аналітичний центр "Академія", Центр політико-правових реформ тощо.

ЛЕКЦІЯ № 3. ПОЛІТИКА І ВЛАДА

1. Визначення політичної влади та її ознаки
2. Ресурси і сила влади, легітимізм та законність влади
3. Визначення політики та її види

1. Визначення політичної влади та її ознаки

За всі часи розвитку політичної науки терміни "політика" і "влада" були неподільні. Це пояснюється тим, що влада є складовою ядра політики. Проблема влади – одна з основних в історії політології. Будь-яка соціальна революція або модернізація суспільства тісно пов'язана з питанням влади, приналежності до неї, володіння нею. Влада є обов'язковою умовою упорядкованості та порядку в державі.

У своєму житті людина постійно зіштовхується з економічною, соціальною, культурною владою; відчуває на собі владу родини, традицій, звичаїв. Влада – це насамперед відносини між людьми, в яких одна людина впливає на іншу з метою примусити її діяти певним чином. Влада – це вплив особливого роду, який має примусовий характер. Влада притаманна людині, хоч це й не означає розумного її застосування. Людина часто не замислюється стосовно власних вольових прагнень, можливостей і здібностей, реалізуючи їх автоматично. Досить часто людина відчуває своє право на владу у випадку

порушення її інтересів і необхідності боротьби за відновлення власних прав і свобод.

Соціальне призначення політичної влади та її інститутів обумовлено тим, що вона є засобом організації суспільства, ведення спільних справ, забезпечення управління важливішими сферами суспільного та державного життя. Її функціонування спрямоване на задоволення потреб людей, подолання конфліктів та протиріч, зміцнення порядку і стабільності в суспільстві й державі. Політична влада завжди носить суспільний характер, виявляється через функціонування спеціальних структур, використовує силу примусу, моральні впливи, спираючись на традиції і почуття. Н. Макіавеллі розглядає владу як реальну здатність уряду володарювати над підданими. При цьому метою політики є посилення влади будь-якими засобами. Одним із засобів влади є право. Однак влада спирається не тільки на закони, але й на поліцію та армію. Т. Гоббс розглядав владу як засіб досягнення різного роду благ, яких людина прагне протягом усього життя. Поруч із насильством розташована влада і у М. Вебера. Він розуміє владу як відносини панування людей над людьми, які спираються на виправдання насильства.

Достатньо часто поняття влади ототожнюється з поняттям сили, панування, авторитету, права. Однак ні у вітчизняній, ні у закордонній літературі не існує єдиного, загальноприйнятого визначення політичної влади.

Тому ми скористаємося наступним визначенням поняття влади.

Влада – це форма соціальних відносин, в основі якої лежить здатність і можливість до реалізації особистої волі для досягнення встановленої мети за допомогою авторитету, переконання, мотивації, маніпуляції, примушення, шантажу, насильства та терору.

У сучасних концепціях влади головним є питання про її джерела або підвалини. Можна окреслити чотири головних підходи до вирішення цього питання. **Марксист** визнають владу як організоване панування одного класу над іншими суспільними класами.

Для **елітаристів** влада з'являється внаслідок розподілу суспільства на еліту і маси. В даному випадку влада являє собою відносини між панівною меншістю і підлеглою більшістю.

У **структурно-організаційній** концепції політична влада, в цілому, вторинна по відношенню до суспільства. Вона лише надає форму суспільству, організовує його та його структурні елементи.

Біхевіористи (поведінкова концепція влади) заявляють, що влада з'являється у процесі поведінки і взаємодії індивідів. Сама влада і прагнення до неї – це домінуюча риса людської психіки.

Політична влада – це поняття, яке визначає реальну можливість окремого соціального прошарку, певної соціальної групи або більшості даного суспільства, його організації, індивідів підпорядковувати своїй волі інші групи, окремих індивідів, втілюючи спільну мету та інтереси насильницькими і ненасильницькими засобами. Якщо ми говоримо про політичну владу, то насамперед розуміємо, що це влада над людьми, засіб реалізації спільних інтересів і досягнення спільної мети.

Політична влада має певні ознаки-характеристики.

Влада – компонент суспільної системи в цілому. Вона зароджується і затверджується в суспільстві, оскільки необхідна в суспільних відносинах між різними соціальними групами. Встановлює пріоритети, інтереси та цінності певних соціальних груп, класів або більшості населення в цілому, обов'язкові

для всіх верств населення. Політична влада як суспільні відносини містить у собі протиріччя між суб'єктом та об'єктом владарювання. Владний суб'єкт має відповідний статус, вплив, авторитет. У той же час влада стає все більш дією і відношенням, заснованим на володінні знаннями та їх розподілі. Тому щоб володіти політичною владою, її суб'єкт повинен постійно прагнути отримати більш точну та своєчасну інформацію, інакше він може перетворитися на об'єкт політичних відносин.

Влада – це можливість, тому її неможливо привласнити. Отримавши владу, передати її з одних рук в інші означає отримати або передати певну сукупність засобів впливу або право нав'язати свою волю іншим.

Політична влада та її втілення містять печатку вольової дії. Тому аналізуючи політичну владу, необхідно мати на увазі, що за вольовою дією людей завжди стоять об'єктивні відносини, за якими приховуються об'єктивні взаємозв'язки, потреби та інтереси.

Політична влада пов'язана з примусом, однак її не можна ототожнювати з ним абсолютно. Політична влада, в окремих випадках, вимагає свідомої, добровільної участі мас у прийнятті аполітичних рішень.

Політична влада існує і функціонує в різних видах: державному, партійному, регіональному, міжнародному і т. д.

Державна влада спирається на спеціальний апарат примусу і володіє монопольним правом на видання законів та затвердження інших нормативних актів, які обов'язкові для кожного громадянина. В цьому її відмінність від інших видів влади.

Політична влада може функціонувати без спеціального апарату примусу, звертаючись до політичних та ідеологічних цінностей. Наприклад, партійна влада, не маючи апарату примусу, апелює до політичних програм, ідеалів, упроваджує

єдину волю по відношенню до окремих членів партії. Члени партії пов'язані єдиним світоглядом і єдиною партійною ідеологією.

2. Ресурси і сила влади, легітимізм та законність влади

Для розуміння сутності і механізмів політичної влади важливі такі феномени, як ресурси і сила, легітимізм та законність влади.

Ресурси влади – це сукупність засобів, за допомогою яких політичний суб'єкт здійснює вплив на політичний об'єкт. До ресурсів влади належать: авторитет, переконання, мотивація, маніпуляція, примус, шантаж, насильство та терор. Із зазначених ресурсів до найбільш сильних і ефективних належать авторитет, переконання, мотивація і маніпуляція.

Під **силою влади** ми розуміємо ефективність використання ресурсів влади політичним суб'єктом при його впливі на політичний об'єкт. Чим менше ресурсів використовував політичний суб'єкт для досягнення встановленої мети, тим більша сила його влади. При цьому ресурси влади повинні використовуватися комплексно, за необхідністю, починаючи з авторитету, закінчуючи насильством і терором (у випадку, якщо попередні ресурси виявилися неефективними).

Законна влада – це влада, яка отримана в державі і суспільстві згідно із встановленими законом нормами і правилами, а також історичними традиціями, притаманними суспільству. Виходячи з вищезазначеного, влада може бути *законною* або *незаконною*. За монархічної форми державного правління законною вважається влада, яка успадковується від монарха до спадкоємця престолу. Республіканська форма державного устрою під законною владою розуміє владу, яка здобута за допомогою демократичних виборів. Якщо кандидат

на вакантну посаду або політична партія набрали в чесній конкурентній боротьбі під час виборів встановлену законом більшість голосів, то така влада визнається законною. Але якщо перемога була досягнена за допомогою фальсифікацій та підробки, а також нерівних конкурентних умов під час виборчої кампанії та самих виборів, то така влада не є законною.

У свою чергу *легітимізм влади* – це рівень суспільного визнання та підтримки влади.

Таким чином, влада може бути як легітимною, так і нелегітимною. У співвідношенні законності та легітимності можливі варіанти.

При досягненні державної влади політиком або партією завдяки чесним демократичним виборам влада вважається законною і легітимною. Якщо політик або партія, знаходячись при владі, реалізують її ефективно з користю для суспільства, їх законна влада зберігає свою легітимність, що дає їм усі шанси для перемоги на наступних виборах.

Якщо політик або партія законно отримали владу в державі та суспільстві, однак не виконують своїх передвиборчих обіцянок і їх політика виявилась неефективною, то в даному випадку рівень підтримки з боку суспільства починає знижуватися. Це може призвести зрештою до того, що їх влада, зберігаючи свою законність, стає нелегітимною. Як наслідок, подібна ситуація може призвести до поразки правлячої еліти на чергових виборах. Яскравим прикладом може слугувати президентство Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка і В. Януковича в Україні.

Влада може бути незаконною, але легітимною. Вказане співвідношення можливе у випадку захоплення влади за допомогою військового перевороту або революції, при підтримці більшості суспільства. Вказана підтримка забезпечує легі-

тимізм незаконно отриманої влади. Такі випадки можливі на перших етапах революцій.

Нарешті влада може бути незаконною і нелегітимною. Подібне співвідношення встановлюється при незаконному захопленні влади та утриманні її силовими ресурсами (примусом, шантажем, насильством і терором).

3. Визначення політики та її види

З усіх сфер суспільного життя (економічної, соціальної, духовної, політичної), кожна з яких має свою структуру, функції, цінності, норми, цілі, саме політична сфера багато в чому визначає виміри людського досвіду. Саме в рамках політики виникають, набувають розвитку, приймаються та реалізуються ключові рішення для суспільства. Поза політикою сьогодні не може знаходитись жодна людина: якщо людина не займається політикою, то політика починає займатися людиною. Термін "політика" з'явився більше двох з половиною тисячоліть тому і походить від гр. "politike" – мистецтво керувати державою.

Політика повинна забезпечувати цілісність та соціальну збалансованість суспільства. Головна мета політики – врегулювання протиріч у суспільстві, забезпечення його інтеграції, навчання людей суспільному життю. В реальному житті політика завжди пов'язана з груповими інтересами та потребами людей. Вона є ареною, на якій зіштовхуються різнобічні інтереси соціальних груп, соціальних прошарків, націй, держав, груп держав тощо. Врегулювати вказані інтереси та протиріччя за допомогою переконання, моралі та розуму часто неможливо, тому вагому роль у розв'язанні протиріч повинна відігравати державна влада.

Політика завжди пов'язана з відносинами з приводу влади. Політичні рухи, партії, інші суспільні інститути називаються

політичними в тому випадку, якщо вони починають боротьбу за владу або за вплив на розподіл влади. Можна впевнено сказати, що політика – це діяльність з керівництва суспільством, його мобілізації для виконання загальнозначущих цілей. Політика виробляє систему політичних норм і традицій, завдяки яким існує суспільство. В цьому сенсі політика – це визначений нормативний порядок і правове регулювання суспільної діяльності людей.

Існує точка зору, що політична діяльність не підлягає науковому аналізу, оскільки політика – це мистецтво можливого. Дійсно, в політиці багато залежить від таланту та інтуїції окремих політиків-професіоналів. Заняття політикою потребує особливих рис характеру, окремих природних рис. Однак визнання політики лише як мистецтва може довести політичних діячів до дилетантизму.

Можна надати наступне визначення політики: **політика** – це форма соціальних відносин, в основі яких лежить проблема отримання, використання і утримання державної влади з метою реалізації політичних інтересів.

Зазвичай виділяють такі види політики – внутрішню і зовнішню.

Внутрішня політика – це регулювання відносин між громадянами і соціальними групами в різних сферах державного життя.

За сферами життєдіяльності суспільства можна виокремити наступні види внутрішньої політики: економічний – регулювання відносин між громадянами і соціальними групами в економічній сфері; соціальний – регулювання відносин між громадянами та соціальними групами з приводу їх місця в суспільстві; національний (етнічний) – регулювання відносин між націями, національними групами; культурний – регулювання відносин між громадянами, соціальними гру-

пами в духовному житті; державно-адміністративний – регулювання відносин у владно-політичній сфері, політика державно-адміністративного будівництва.

За рівнями: місцева – регулювання питань місцевого значення, пов'язаних із розвитком муніципального об'єднання (села, міста, району); регіональна – регулювання питань, пов'язаних із розвитком регіону (суб'єкта федерації); загальнодержавна – регулювання питань, пов'язаних із розвитком суспільства в цілому; міжнародна – регулювання відносин між державами, групами держав на міжнародній арені; світова (глобальний рівень) – регулювання питань, пов'язаних із вирішенням глобальних проблем сучасності.

За обсягом внутрішня політика поділяється на стратегічну (довгострокову) – вибір найбільш значимих пріоритетів розвитку суспільства, стратегічних довгострокових цілей, визначення шляхів і заходів їх досягнення, генерального курсу; тактичну (короткострокову, поточну) – вирішення поточних питань, розробка і реалізація оперативних рішень.

У межах кожного з названих напрямів можна виокремити підвиди внутрішньої політики. Наприклад, у рамках економічної політики розрізняють: промислову, фінансову, грошову, податкову, інвестиційну, цінову, митну політику та інші. Можлива класифікація політики й за іншими критеріями.

Зовнішня політика – це регулювання відносин між державами, групами держав та іншими суб'єктами міжнародних відносин на світовій арені. Головним інструментом зовнішньої політики є **дипломатія**.

Зовнішня і внутрішня політика нерозривно пов'язані між собою, при цьому визначальною є внутрішня політика. Основна функція зовнішньої політики полягає в утворенні сприятливого зовнішньополітичного клімату для реалізації внутрішньополітичних програм і проектів.

Здійснюючи свої зовнішньополітичні функції, кожна держава проводить певну політику за межами своєї країни, на міжнародній арені. Звичайно, зовнішня політика держави визначається її внутрішнім життям і внутрішньою політикою. Саме остання зумовлює напрями і засоби зовнішньої політики держави. З іншого боку, зовнішня політика не лише задовольняє інтереси внутрішнього життя, а й вносить певні корективи до внутрішньополітичних курсів, впливає на зміну загальнополітичної ситуації в країні. Взаємодіючи з іншими державами та їх об'єднаннями, кожна з держав впливає також на міжнародний клімат, визначає характер міжнародних (міждержавних) відносин.

Міжнародні відносини поділяють на такі види: економічні, політичні, військові, ідеологічні, правові, дипломатичні. За типами зони діяльності – на глобальні, регіональні, двосторонні. Найбільше значення в міжнародних відносинах мають міждержавні політичні відносини, тому головним суб'єктом міжнародних відносин є національна держава – географічно обмежена, законно визнана цілісність, яка керується єдиним урядом і населення якої вважає себе єдиною нацією.

Для зовнішньої політики держави властиві три основних функції: 1) захисна, пов'язана з захистом прав та інтересів держави і її громадян за кордоном; 2) інформаційно-представницька, яка реалізується через відповідні органи, що представляють погляди уряду, позицію держави, і покликана інформувати керівні органи держави про справи й наміри урядів інших держав; 3) організаційно-посередницька, яка базується на втіленні в життя зовнішньо- та внутрішньополітичних концепцій, доктрин і програм держави.

Намагаючись реалізувати свої національні інтереси, держави діють на міжнародній арені по-різному. На цій основі виділяють чотири види зовнішньої політики держав:

1. Агресивну, яка характеризується прагненням держав досягти експансіоністських цілей шляхом розв'язання внутрішніх проблем засобами зовнішньої політики (політика Росії з 2013 р. по відношенню до України).

2. Активну політику, що будується на пошуку балансу сил між внутрішньою та зовнішньою діяльністю держави, успішному виконанню нею ролі суб'єкта міжнародної політики (політика Китаю на початку 2000-х рр. як спроба стати центром міжнародного впливу).

3. Пасивну, яка є властивою для слабких в економічному, політичному і військовому відношеннях держав, які намагаються пристосуватися до міжнародного середовища, перевівши свою зовнішню політику на позиції інших держав. Фактично така політика є відмовою від власного суверенітету або його частини (політика України протягом 1991–2013 рр.).

4. Консервативну політику, пов'язану з прагненням колишніх "великих" держав зберегти свої впливи на міжнародній арені та досягти раніше наявного балансу між внутрішньою та зовнішньою політикою (політика Франції, Італії на початку 2000-х рр.).

Таким чином, до основних функцій політики можна віднести наступні: *керівну* (політичне керівництво суспільством); *інтегративну*, що відповідає за консолідацію в суспільстві, досягнення сталого суспільного розвитку в цілому та утворюючих його частин і систем; *регулятивну*, що сприяє упорядкуванню, регламентації політичної поведінки і політичних відносин; *теоретико-прогностичну*, мета якої полягає в розробці концепцій, курсу розвитку суспільства; *артикуляційну*, яка сприяє з'ясуванню та вираженню інтересів різних груп суспільства; *нормативну*, пов'язану з розробкою та затвердженням системи норм і цінностей у суспільстві; *соціалізації особистості* – функція включення індивіда в суспільне життя, певне політичне середовище.

Підсумовуючи вищезазначене, можна прийти до наступного висновку: політика і влада – найважливіші складові суспільного життя. Виявлення їх сутності дозволяє розібратися в складних проблемах сучасності та визначити свою позицію щодо них. Сучасна людина постійно відчуває на собі вплив політики. В умовах демократичного переходу, який відбувається в українському суспільстві, ефективність політики постає важливим чинником стабільності. Саме її регулюючий вплив на суспільні процеси повинен сприяти подоланню кризи. Кожен із нас повинен усвідомити для себе значення політики, політичної участі, сутність політичних відносин, влади та політичного життя, виявити для себе механізми їх функціонування. Від вирішення цієї проблеми нашим суспільством залежить просування його шляхом демократії.

ЛЕКЦІЯ № 4. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ВЛАДИ ТА ЙОГО РІЗНОВИДИ

1. Політичний режим: визначення і характеристики його сутності
2. Основні різновиди політичних режимів та їх характеристики

1. Політичний режим: визначення і характеристики його сутності

Однією з найважливіших характеристик влади, яка розкриває функціональний бік політичної системи, є політичний режим. Політичний режим дає уявлення про те, яким чином здійснюється, реалізується державна влада в суспільстві. **Політичний режим** – це сукупність засобів та методів реалізації державної влади в суспільстві. Основними компонентами політичних режимів є такі: форма і роль держави, система партій, спосіб голосування, структура політичних інститутів, принцип легітимності, наявність чи відсутність правової державності, обмеженість чи необмеженість державної влади, розвинутість чи відсутність громадянського суспільства, одно-або багатопартійна система, які визначають тип політичного режиму.

У сучасній літературі існує декілька класифікацій політичних режимів. Найчастіше вживаються тричленна класифікація

їх поділу (тоталітарні, авторитарні й демократичні) та чотиричленна (тоталітарні, авторитарні, ліберальні й демократичні). Зрозуміло, що будь-яка класифікація є умовною, оскільки "чистих" і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує. Класифікації почали з'являтися на початку XX ст., але практично до 60-х рр. найчастіше використовували класифікацію М. Вебера, який поділяв політичні режими на демократичні й недемократичні. На початку 60-х рр. XX ст. американський політолог **Збігнєв Бжезінський** (1928–2017), використавши висновки Р. Даля про багатополярність влади й про те, що жодна держава не досягла демократії, вирізняв тоталітарний режим через політологічний аналіз політичних систем країн колишнього соціалістичного табору. Він довів, що більшість із цих держав належала до авторитарних політичних режимів. Тому можна запропонувати типологію режимів, в основу якої покладено принцип відповідності походження і дій вимогам демократії.

Протягом багатьох століть вироблялася формула плюралістичної демократії: політична влада народу, яка здійснюється більшістю, що вільно виявляє себе і поважає права меншості. Залежно від того, чи здійснюється формула демократії в суспільстві, прийнято виділяти два типи політичних режимів: демократичні й антидемократичні.

Будь-який політичний режим визначається, по-перше, процедурами й способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади; по-друге, стилем прийняття суспільно-політичних рішень; по-третє, взаємовідносинами між політичною владою та громадянами (населенням) країни. Суверенність і соціальний зміст політичної системи та політичної організації суспільства, структура влади, способи, методи та засоби її здійснення і характеризують політичний режим суспільства. Якщо в політичному курсі відобра-

жена мета суспільства, держави, то в політичному режимі – організаційні засоби та методи їх досягнення. Курс як відображення політичної мети має пріоритет перед політичним режимом. Який політичний курс, яка політична система й організація суспільства, такий і зміст, характер політичного режиму. Та в такій субординації режим зберігає одну привілецію: якщо політичний режим невірно визначений за змістом і характером відносин, що склалися в суспільстві, або невміло реалізується політичний курс, то це може поховати, загубити будь-який, навіть найрозумніший, науково вивірений політичний курс.

Будь-який політичний режим є тим або іншим поєднанням двох полярно протилежних принципів людських взаємодій: авторитарності, тобто безвідмовного, безумовного підкорення законам і розпорядженням влади, жорсткої, міцної дисципліни та відповідальності, і демократизму, під яким розуміється рівноправність сторін, їх згода, вільний вибір, самоуправління та ін. Практично неможливо позбавити політичний режим форм реалізації одного принципу і побудувати на формах реалізації тільки другого принципу. Такі політичні режими можливі як аномальні, як руйнівні для суспільства і тому вони ефемерні, тобто швидкоплинні, недовговічні. Фактично в кожному політичному режимі переважає та чи інша сторона, риса в управлінській діяльності, але врівноважуюча її сторона, що визначає її риси, має певне значення. Тут у здійсненні управління державою дуже важлива конституційна система. Проте положення конституції не завжди відповідають реальності.

Нарешті політичні режими можна класифікувати, по-перше, за ступенем розвитку політичної демократії, по-друге, за реальним політико-правовим статусом особистості. Таким чином, можна виокремити чотири основних види політичного режиму: тоталітарний (як крайня форма авторитаризму,

яка з'явилася в ХХ ст.), авторитарний, ліберальний та демократичний. Політичні режими в процесі свого розвитку змінюються, і одна форма за певних соціально-економічних та політичних умов може еволюціонувати в іншу. Так, тоталітарний і авторитарний режими революційним або еволюційним шляхом можуть бути перетворені в ліберальний або демократичний режими та навпаки.

Серед факторів, які визначають сутність політичного режиму, можна виділити наступні: 1) засоби і порядок формування представницьких органів влади; 2) взаємовідносини законодавчої, виконавчої і судової влади, центральних органів влади і місцевого самоврядування; 3) стан і умови діяльності політичних партій і суспільних організацій в державі та суспільстві; 4) політико-правовий статус, гарантії забезпечення прав людини і громадянина; 5) порядок функціонування правоохоронних органів, спецслужб і армії; 6) пропорція (співвідношення) допустимого та забороненого; 7) політична стабільність держави і суспільства.

2. Основні різновиди політичних режимів та їх характеристики

Тоталітарний режим – це своєрідний спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над цілями, загальнообов'язковою ідеологією. Поняття "тоталітарний" почали вживати критики **Беніто Муссоліні** (1883–1945) на початку 20-х рр. ХХ ст., коли в Італії формувалася фашистська система. Але Б. Муссоліні сам підхопив це поняття й проголосив своєю метою створення тоталітарної держави.

На політологічному симпозіумі, що відбувся в 1952 р. у США, тоталітаризм був визнаний як "закрита і нерухома

соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру". Якраз тоді американські політологи, здебільшого емігранти з Європи, почали формувати концепцію тоталітаризму. В 1951 р. Х. Арендт опублікувала свою працю "Походження тоталітаризму". У 1956 р. виходить тепер уже класична праця К. Фрідріха і З. Бжезінського "Тоталітарна диктатура й автократія", в якій давалися соціологічна й політична характеристики тоталітаризму. Передумови виникнення й розвитку тоталітаризму в політичній практиці пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, з наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату, особливостей соціальної психології (певної ідеологічної та міжособистісної ситуації). Причому засоби масової інформації є необхідною умовою для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічна обробка населення, насаджування уніфікованих стандартів побутового і загальнолюдського характеру, нівелювання загальноцивілізаційних і особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Тоталітарний режим характеризується рядом параметрів:

- повною відсутністю конституціоналізму;
- конституція має декларативний характер;
- уся повнота законодавчої, виконавчої і судової влади сконцентрована в руках правлячої верхівки (монарх, диктатор, правляча партія та її лідер, військова хунта);
- політичні й особисті права людини і громадянина не виконуються, незважаючи на те, що вони можуть бути задекларовані в конституції;
- усі громадяни – піддані держави і беззахисні перед терором влади;

закон захищає тільки правлячий режим;
опозиція в усіх формах її прояву заборонена, переслідується, фізично та ідеологічно знищується;
принцип багатопартійності не виконується;
політичні партії відсутні або існує тільки одна правляча партія на чолі з диктатором;

відбувається повний урядовий контроль над засобами масової інформації, цензура носить загальний характер, засоби масової інформації змушені підносити правлячий режим, не припускаючи жодної критики на його адресу;

армія, поліція (міліція) і спецслужби виконують функції репресивного апарату, повністю підпорядковані правлячій верхівці й періодично проводять масові репресії серед населення. Приводом для проведення репресій служить не наявність опозиції, а необхідність тримати населення в постійному страху та покорі режиму;

панує лише одна офіційна ідеологія. Вона передбачає безумовне підкорення суспільства правлячому режиму. Важливою складовою ідеології є культ особи диктатора;

церква або заборонена, або підпорядкована правлячому режиму та ідеологічно його обслуговує;

політичний ідеал, який визначає тип особистості, відповідає цілям влади;

від представників влади вимагається всемогутність, натомість від рядових громадян – скромність та ентузіазм;

характерне впровадження режиму автаркії (самоізоляції); суспільство відгороджене "залізним занавісом" від іншого світу;

політичний лозунг режиму – "дозволено тільки те, що наказано".

Прикладами тоталітарного режиму є СРСР (добі правління Сталіна), нацистська Німеччина (1933–1945 рр.), фашистська Італія (1927–1943 рр.), сучасна КНДР.

Авторитарний режим – це режим, що ґрунтується на безумовному підпорядкуванні владі і означає такі відносини між панівною елітою й масами, які побудовано на силі, а не на переконанні. Оновлення керівних кадрів здійснюється шляхом кооптації, а не передвиборчої конкурентної боротьби між кандидатами на відповідальні державні посади. За подібних режимів немає або ігноруються встановлені законом процедури мирної заміни керівників, унаслідок чого припинення й передавання влади є результатом насильства, конфронтації, а не інституалізації.

Режим характеризується рядом ознак:

- відсутністю або значним обмеженням конституціоналізму;
- вся повнота виконавчої влади зосереджена в руках правлячого політичного угруповання. Його повноваження перевищують повноваження законодавчої і судової влади;
- парламент як вищий орган законодавчої влади виконує номінальні функції;
- політичні права людини і громадянина не забезпечуються. Особисті права виконуються у тій мірі, в якій це вигідно правлячому режиму. Закон охороняє тільки інтереси правлячого політичного угруповання;
- політична опозиція неприпустима, вона переслідується і фізично знищується. Культурно-духовна опозиція також переслідується, але не підлягає фізичному знищенню;
- принцип багатопартійності, як правило, не виконується. Існує лише одна правляча політична партія, однак в окремих випадках багатопартійність допускається за умови, що всі інші існуючі партії, крім правлячої, повинні бути її політичними сателітами (супутниками);
- урядовий контроль і цензура засобів масової інформації носять обмежений характер, як правило стосуються політичної та ідеологічної сфер. В інших сферах суспільного життя

допускається деяка критика, але вона не стосується правлячого режиму;

- армія, поліція (міліція) і спецслужби, як і при тоталітарному режимі, виконують функції репресивного апарату, підпорядковані правлячій верхівці та епізодично проводять репресії серед населення. Епізодичність репресій визначається наявністю в суспільстві політичної опозиції. За відсутності опозиції репресії не проводяться;

- офіційно існує тільки одна ідеологія, правлячої верхівки, однак вона вже не є панівною і може піддаватися сумніву. В суспільному середовищі нелегально з'являються і визрівають інші ідейні течії;

- культ особистості при авторитаризмі не є ефективним, але якщо авторитарний режим є жорстким, то культ особистості наближається до параметрів тоталітарного режиму;

- церква відокремлена від держави, однак знаходиться під її контролем і зобов'язана підтримувати правлячу верхівку і режим;

- політичний ідеал, який визначає тип особистості, вимагає від влади компетентності, а від громадян – професіоналізму й дисципліни;

- режим автаркії визначається жорсткістю авторитарного режиму. При поміркованому авторитаризмі режим автаркії відсутній;

- політичний лозунг режиму – "Дозволено все, що не має відношення до політики".

До авторитарних режимів належать сучасна путінська Російська Федерація, КНДР, Республіка Білорусь та інші республіки колишнього СРСР, за виключенням Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Молдови та України.

Ліберальний режим – своєрідний перехідний місток між авторитарним і демократичним режимами. Ліберальний, або

ліберально-демократичний режим – це такий вид демократичного типу державного владарювання, в умовах якого демократичні способи, форми і методи здійснення державної влади отримують порівняно неповне, обмежене і непослідовне застосування. З одного боку, такий режим пов'язаний з досить високим рівнем політичної свободи особистості, а з іншого – реальні об'єктивні і суб'єктивні умови відповідних країн істотно обмежують можливості використання демократичних засобів і методів державно-політичного правління. Це обумовлює те, що ліберальний державно-політичний режим повинен бути віднесений до демократичного типу державного владарювання і в той же час виділений у його рамках в особливий вид демократичних режимів, відмінний від власне демократичних або розвинених демократичних режимів.

Ліберальний режим має ряд характеристик:

помірне обмеження конституціоналізму;

принцип розподілу влади виконується частково;

законодавча влада незалежна від виконавчої, а судова влада вже має можливість відмінити деякі розпорядження виконавчої та законодавчої влади. Виконавча влада зосереджена в руках однієї партії або політичного угруповання (правлячого клану);

особисті права людини і громадянина виконуються у тій мірі, в якій це вигідно правлячій верхівці. Закон захищає інтереси громадян, якщо вони не суперечать інтересам режиму;

політична опозиція має дозвіл на існування, але її діяльність зазнає всіляких труднощів. Лідери опозиції мають обмежений доступ до засобів масової інформації, вони та їх політичні партії знаходяться під наглядом спецслужб;

обмежуються фінансові надходження до партійних кас, утворюються всілякі перешкоди в спілкуванні з електоратом;

принцип багатопартійності виконується;

правляча партія або політичні угруповування, які знаходяться при владі, намагаються усіма засобами не допустити опозиційні партії до влади;

для засобів масової інформації існує відносна свобода. Цензура носить вибірковий характер. Дозволяється критикувати окремі прорахунки державної політики та відповідальних за це посадових осіб. Однак в цілому, преса повинна бути лояльною по відношенню до влади;

армія, поліція (міліція) і спецслужби виконують функції, що передбачені законодавством. Вони стоять на стражі державних інтересів, але можуть використовуватися правлячою верхівкою для проведення репресивних акцій з метою збереження існуючого режиму;

у суспільстві домінує офіційна ідеологія. При цьому легально існують інші ідейні течії, які не завжди співпадають з ідеологією режиму;

культ особистості відсутній;

церква відокремлена від держави. Правлячий режим активно не втручається в церковні справи, але намагається зробити церкву своїм ідеологічним союзником (наприклад, намагання клану Януковича заручитися підтримкою Української православної церкви Московського патріархату);

з точки зору політичного ідеалу від влади, з боку суспільства, вимагається моральність, а від громадян – активність та відповідальність;

режим автаркії відсутній;

політичний лозунг режиму – "Дозволено все, що не приводить до зміни влади".

Типовим прикладом ліберального режиму влади є сучасна Україна.

Демократичний режим. Демократія в етимологічному тлумаченні – влада народу. Класичне визначення демократії

дав А. Лінкольн: "Демократія – це правління народу, обране народом і для народу". Сучасні підходи до сутності демократії досить різноманітні, їх можна згрупувати в два основні напрями. Одні автори вважають, що демократія – це не метод організації особливої політичної сфери життя, а спосіб функціонування й розвитку всього суспільства як цілого. Інші вчені розглядають демократію як технологію формування і здійснення влади. Найповнішого втілення такі погляди набули в теоріях елітарної демократії. Класичним у цьому плані є характеристика демократії, яку запропонував Й. Шумпетер: "Індивіди прагнуть влади для прийняття рішень засобами конкурентної боротьби за голоси народу". Отже, "демократія є правлінням політиків". Ідеальних демократичних режимів не існує. Вони досить різноманітні, однак є деякі спільні ознаки, притаманні всім демократіям.

Демократичний режим має в собі ряд ознак:

повне забезпечення конституціоналізму. Конституція є фундаментом державного законодавства;

державна влада розподілена на законодавчу, виконавчу і судову гілку, кожна з них є незалежною, але контролює одна одну;

при владі знаходиться політик або партія, які за результатами останніх демократичних виборів отримали встановлену законом більшість голосів;

особисті і політичні права людини і громадянина, що проголошені в конституції, обов'язково виконуються. Закон захищає права кожної окремої особистості;

опозиція у всіх формах її прояву дозволена та не переслідується з боку влади, якщо її діяльність не суперечить існуючому законодавству (заклики до тероризму, намагання змінити конституційний лад у невизначений законом спосіб). Діяльність опозиції регламентується існуючим законодавством;

принцип багатопартійності виконується і є обов'язковим елементом режиму;

у суспільстві відбувається постійна конкурентна боротьба за державну владу між правлячою та опозиційними партіями;

повна свобода засобів масової інформації та відсутність цензури. Функції цензури виконує етика і мораль;

засоби масової інформації, на законних засадах, можуть критикувати владу, але не мають права закликати до насильницької зміни влади;

армія, поліція (міліція) і спецслужби виконують виключно функції, визначені законодавством. Вони стоять на стражі внутрішньої та зовнішньої безпеки держави і суспільства, знаходячись під суспільним контролем;

прозорість є суттєвою ознакою демократичного режиму;

жодна партійна ідеологія не є домінуючою;

суспільство обов'язково дотримується плюралізму думок;

різні ідеології вільно конкурують між собою;

використання культу особистості категорично неприпустимо;

церква відокремлена від держави, а сама держава не втручається в церковні справи;

держава має світський характер;

політичний ідеал вимагає від влади і громадян дотримуватися законів;

політичний лозунг режиму – "Дозволено все, що не заборонено законом".

До демократичних режимів належать більшість країн Європи, США, Канада, Австралія, Японія.

Політичні режими в чистому вигляді зустрічаються вкрай рідко. Кожна держава накладає на власний політичний режим специфіку, обумовлену ходом історичного розвитку, традиціями і ментальністю суспільства, яке створило цю держа-

ву. В реальній політичній дійсності ми, як правило, зустрічаємо режими лише наближені до вищевказаних параметрів. Це надає можливість виокремити різновиди політичних режимів, які будуть відрізнятися за ступенем жорсткості і поміркованості.

Таким чином, розширена типологія політичних режимів може мати наступний вигляд: тоталітарний, жорстко авторитарний, авторитарний, авторитарний поміркований, ліберально-авторитарний, ліберальний, ліберально-демократичний, демократичний та анархо-демократичний.

ЛЕКЦІЯ № 5. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття держави, її базові ознаки, теорії походження держави
2. Функції держави і структура державної влади
3. Форми державного правління
4. Форми державного устрою

1. Поняття держави, її базові ознаки, теорії походження держави

Держава – центральний інститут політичної системи, особлива форма організації політичної влади в суспільстві, що володіє суверенітетом, монопольним правом на прийняття законів і застосування узаконеного примусу та здійснює управління суспільством за допомогою спеціальних органів і механізмів.

Термін "держава" може розглядатися у кількох значеннях: як організація великої суспільної групи (в цьому сенсі можуть використовуватися синоніми категорії "держава" – "країна", "народ", "нація", "суспільство", "батьківщина"); як відносини політичної влади – сукупність зв'язків, взаємовідносин між громадянами і державними органами, між різними органами влади, між органами влади і політичними партіями і т. д.; у вузькому розумінні – як адміністративно-керуючий апарат.

Виникнення держави було пов'язане з руйнацією родоплемінного устрою і формуванням суспільства як сукупності людей, об'єднаних загальними інтересами. Функції управління цим суспільством концентрувалися у спеціальному державному апараті. Процес перетворення публічної влади в політичну визначається різними факторами: суспільним поділом праці, появою приватної власності, соціальною диференціацією членів суспільства, як наслідок – появою класів, боротьбою за владу.

Перші держави з'явилися наприкінці IV–початку III тис. до н. е. Протягом тисячоліть поняття "державна" було невід'ємним від поняття "суспільство", ототожнювалося з ним. Лише наприкінці XV–на початку XVI ст. італійський мислитель Н. Макіавеллі вводить нове поняття "stato" – держава, розглядає її як політичну форму суспільства в цілому. Наприкінці XVIII–XIX ст. відбувається становлення європейського поняття "нація – держава". Вже в XX ст. через розпад колоніальної системи були утворені нові, незалежні держави, багато з яких успадкували державний устрій європейських країн. Таким чином, універсальною формою політичної організації суспільства стала європейська модель держави з відповідними ознаками і характерними рисами.

Сучасна держава має такі **базові ознаки**:

- наявність населення – спільноти, що проживає на певній території;
- наявність території, що є незалежною, суверенною та не підлягає відчуженню;
- суверенітет – незалежність у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики;
- наявність спеціального апарату управління;
- монопольне право на прийняття законів, обов'язкових для всього суспільства;
- наявність апарату примусу, діяльність якого поширюється на все населення;

– право встановлювати грошову одиницю, збирати податки, необхідні для формування загальнонаціонального бюджету;

– власну символіку та атрибути (герб, гімн, інше).

Як уже зазначалося, держава виникає на певному етапі розвитку людства. На сьогоднішній день існують різні теорії походження держави.

Неісторична теорія. Автором є Аристотель, який розглядав людину як "істоту політичну" та вважав, що люди, співіснуючи один з одним, породжують державу як необхідний елемент для свого розвитку.

Теологічна теорія описує виникнення держави як результат творіння Бога – вищої сили. В XIII ст. Т. Аквінський остаточно формує цю теорію, стверджуючи, що будь-яка влада походить від Бога і природні закони, за якими живуть люди, повинні підпорядковуватися законам божественним. Церква, таким чином, стає головним інститутом у державі і втілює верховенство не тільки духовної, але й світської влади.

Теорія суспільного договору викладена в працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо. Держава – це результат договору між людьми, які надають правителям право приймати закони, здійснювати управління, а натомість очікують виконання своїх вимог, захист від зовнішніх ворогів, недоторканність приватної власності, задоволення інших потреб.

Класова теорія, родоначальниками якої були К. Маркс і Ф. Енгельс. Виникнення держави вони розглядали як природно-історичний процес. Держава зароджується на певній стадії первісного ладу, коли з'являються надлишки продукції, поділ праці і майнова нерівність. У результаті цих процесів виділяється частина суспільства, яка займається тільки управлінням і нічого не виробляє. Таким чином, формуються два основних класи: правлячий і підлеглий. Держава і суспіль-

ство проходять декілька стадій (формацій) розвитку, кожна з яких характеризується певним способом виробництва і відповідним йому класовим поділом.

Теорія насильства описує виникнення держави як результат завоювання сильними племенами слабких племен. Держава виступає як форма влади переможців над переможеними. Засновником цієї теорії вважається Л. Гумплович.

2. Функції держави і структура державної влади

Функції держави – це основні напрямки її діяльності, які виражають сутність і соціальне призначення, цілі й задачі держави щодо управління суспільством у притаманних йому формах і методах.

Умовно функції держави поділяють на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції держави: 1) *економічна*: формування та виконання бюджету, складання та виконання програм економічного розвитку, фінансування ряду галузей, забезпечення свободи конкуренції та протидія монополізму, безпосереднє керівництво державним сектором економіки; 2) *правозахисна функція, або функція захисту прав і свобод людини та громадянина*: конституційне закріплення особистих, політичних і соціальних прав людини, діяльність державних органів, що захищають права людини та громадянина; 3) *соціальна*: забезпечення гідного рівня життя людини, допомога громадянам держави, які з об'єктивних причин не можуть брати участь у створенні матеріальних благ – діти, інваліди, люди похилого віку; 4) *фіскальна*: стягування податків і мита, виявлення та облік доходів виробників матеріальних та духовних благ, контроль за правильністю стягування податків та розподілу податкових коштів; 5) *правоохоронна функція, або функція охорони правопорядку*: забезпечення точного і повного здійснення правових розпоряджень всіма учасниками правових відносин

усередині держави, залучення до юридичної відповідальності правопорушників; 6) *природоохоронна, або екологічна функція*: регулювання процесу використання природних ресурсів, збереження та відновлення природного середовища існування людини; 7) *культурна (духовна)*: організація науки та освіти, забезпечення збереження культурної спадщини і доступу громадян до неї; 8) *інформаційна*: організація та забезпечення системи отримання, використання, поширення і зберігання інформації.

До *зовнішніх функцій* держави належать: 1) *забезпечення безпеки держави*: захист країни від нападу ззовні, захист загальнонаціональних інтересів від деструктивних дій усередині країни; 2) *функція міжнародної співпраці та інтеграції до світової спільноти*: спільна діяльність держав у політичній, економічній, культурній, спортивній та інших сферах, членство та співпраця в межах міжнародних і регіональних організацій; 3) *участь у підтримці міжнародного світового порядку*.

У сучасному світі, коли суспільне життя все більше глобалізується, межа між зовнішніми та внутрішніми функціями поступово зникає. Практично кожна з функцій держави має як внутрішню, так і зовнішню сторони, тому ряд політологів висуває ідею про існування лише однієї – генеральної функції держави, зміст якої полягає в забезпеченні нормального функціонування громадянського суспільства. Проблеми, що постали перед людством у XX ст., зумовили виникнення глобальних функцій, для здійснення яких необхідне об'єднання зусиль всіх держав.

Держава має свою певну структуру. До основних політичних інститутів (тих, без яких вона не може нормально і повноцінно функціонувати) належать: голова держави (президент), уряд, парламент, політичні партії.

Голова держави (президент) – це вища посадова особа, яка вважається верховним представником держави і, як прави-

ло, носієм виконавчої влади. В державах з монархічною формою правління главою держави є монарх. У країнах з республіканською формою правління глава держави – президент, який обирається шляхом голосування. Формально майже завжди глава держави наділений важливими функціями: призначати міністрів і глав урядів, виступати від імені держави, укладати міжнародні угоди, правом скликати і розпускати парламент, бути верховним головнокомандувачем військових сил і т. ін. Главою держави в Україні є Президент.

Інститут президентства, запроваджений в Україні у липні 1991 р., перебував у ембріональному стані до перших в історії країни всенародних президентських виборів 1 грудня 1991 р. Перемогу на виборах здобув голова Верховної Ради України, колишній керівник ідеологічної служби ЦК КПУ Леонід Макарович Кравчук. За його президентства була побудована першооснова вертикалі виконавчої влади в новій державі. Термін "інститут президентства" був закріплений положеннями Конституції України 1996 р. та відповідними законодавчими актами про президентські структури – адміністрацію і раду безпеки. Можна цілком безперечно визначити, що в умовах незалежності лише інститут президентства мав найбільший рейтинг вдячності серед населення, бо персоніфікувався з конкретними особистостями, на успішне управління якими покладалися надії. Згідно з багатовіковими традиціями та менталітетом абсолютна більшість громадян бачила в особі Президента загальнонаціонального лідера, здатного успішно вирішити насувні проблеми суспільства. Інститут українського президентства часів державної незалежності налічує п'ятьох політиків – Л.М. Кравчука, Л.М. Кучму, В.А. Ющенка і В.Ф. Януковича та нині діючого П.О. Порошенка – людей, різних за політичним досвідом, рівнем організаційних та інтелектуальних здібностей, здатністю управляти державою на рівні сучасних вимог та викликів.

Уряд – це вищий колегіальний виконавчий орган держави. Залежно від ступеня участі парламенту в формуванні уряду виділяють дві моделі утворення уряду: парламентську, коли уряд формується за результатами парламентських виборів партією, яка перемогла (або парламентською коаліцією), і позапарламентську, коли уряд формується президентом. США мають позапарламентський шлях формування уряду, його формує президент, сам його очолює і саме на президенті вся міра відповідальності за результати діяльності цього вищого виконавчого органу. Україні притаманна парламентська модель формування уряду (ця функція покладена на парламентську коаліцію). За двадцять п'ять років незалежності в Україні був переобраний 21 склад уряду.

Керівник уряду – керівник вищого колегіального органу виконавчої влади у державі. В президентській республіці главою уряду є президент (він водночас і глава держави, як наприклад у США). У парламентській республіці глава уряду (прем'єр-міністр) призначається главою держави або в результаті узгодження з парламентом. В Україні главою уряду є прем'єр-міністр, якого утворює Верховна Рада України.

Парламент – це вищий представницький і законодавчий орган у демократичних державах. Вперше з'являється в Англії в 1256 р. До функцій парламенту належать: представництво інтересів різних верств населення, розробка і прийняття законів, політичний контроль за діяльністю уряду.

У США парламент називається Конгресом, у ФРН – Бундестагом, у Польщі – Сеймом, в Україні – Верховною Радою. Крім законодавчої, до функцій парламентів належать установча (ухвалення Конституції), контрольна (утворення комісій з розслідування певних явищ) тощо. До повноважень Верховної Ради України належать ухвалення Конституції та законів, визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики, призна-

чення виборів Президента, усунення його з посади в порядку імпічменту, ухвалення бюджету та Програми діяльності Кабінету Міністрів, надання згоди на призначення прем'єр-міністра тощо. Парламенти бувають однопалатними та двопалатними. Останні складаються з верхньої та нижньої палат. Верхня найчастіше віддзеркалює інтереси регіонів держави на противагу нижній, що виражає національні інтереси. Явище двопалатного парламенту отримало назву бікамералізму. Двопалатний парламент існує в США, ФРН тощо (близько 40 % країн). У Великобританії він пов'язаний з традицією – до верхньої палати (палати лордів) входять власники дворянського статусу.

В Україні існує однопалатний парламент – Верховна Рада. Її конституційний склад нараховує 450 депутатів. Термін повноважень – п'ять років. Очолює парламент спікер. У західних країнах його роль переважно організаційна, а не політична. У Великобританії спікер палати громад навіть не голосує за закони (його голос враховується, коли "за" та "проти" закону висловились однакова кількість депутатів). В Україні голова Верховної Ради виконує й політичні функції. Це пов'язано з його роллю при вирішенні питань, виносити чи не виносити закон на голосування, традицією щодо переголосування законів тощо. В парламенті діють галузеві комітети, які готують закони та здійснюють контроль у сфері своєї компетенції. У нинішній Верховній Раді функціонує ряд комітетів: з питань держбудівництва та місцевого самоврядування, з питань бюджету, з питань економічної політики тощо. Парламент може утворювати тимчасові комісії для розслідування важливих суспільних подій. Результати їх роботи оприлюднюються на засіданнях парламенту або в пресі, використовуються при підготовці парламентських рішень.

3. Форми державного правління

У сучасному світі існує 194 держави, кожна з яких має певну форму державного правління і державного устрою.

Форма державного правління – це спосіб формування інститутів вищої державної влади, який визначає їх повноваження, структуру, принципи взаємовідносин між собою і ступінь участі населення в їх утворенні.

Історично склалося два основних типи форм правління: **монархія і республіка**.

Монархія – це форма одноосібного правління, за якої влада передається у спадок. Монархії бувають абсолютними і конституційними. До юридичних ознак монархії належать: існування одноосібного глави держави – монарха, який має владу пожиттєво; влада передається шляхом престолонаслідування, здійснюється монархом на власний розсуд, а не від імені народу; відсутність юридичної відповідальності монарха, тобто він не відповідає за прийняті рішення, відповідальність покладається на прем'єр-міністра, міністрів, які діють від імені монарха.

Абсолютна монархія – це така форма правління, за якої верховна державна влада за законом повністю належить одній особі і не обмежена нічим (наприклад, конституцією) і ніким (наприклад, парламентом). Як правило, така влада передається у спадок.

Основною ознакою абсолютної монархії є відсутність будь-яких державних органів, які б обмежили повноваження монарха. Він сам приймає закони, може безпосередньо керувати державою або призначити для цього уряд, здійснює вищий суд. Піддані є юридично безправними, оскільки монарх не наділяє їх будь-якими правами. Серед сучасних країн така форма правління, з певними сучасними нюансами, залиши-

лась лише в Саудівській Аравії, Катарі, Омані. Одним із різновидів абсолютної монархії є **теократична монархія**. Теократія (від гр. "Theos" – Бог, "kratos" – влада) – форма державного правління, за якої вся вища влада зосереджена в духовенства або глави церкви. Приклад – Ватикан.

Конституційні монархії характерні для буржуазних суспільств. Вони є такою формою правління, за якої влада монарха обмежена представницьким органом – парламентом.

Обмежена влада монарха зафіксована в конституції, яку приймає парламент і не в праві змінити монарх.

Конституційна монархія мала два різновиди: дуалістичну і парламентарну (парламентську).

Дуалістична монархія – перехідна форма обмеженої або конституційної монархії. Законодавча влада належить парламенту, який обирається підданими чи певною їх частиною. Виконавча влада належить монарху, який може здійснювати її безпосередньо сам або через призначений ним уряд. Судова влада належить монарху, але може бути більш чи менш незалежною.

Зазвичай дуалістичні монархії виникають у перехідні періоди, коли, наприклад, суспільство переходило від феодалізму до капіталізму. Історичним прикладом дуалістичної монархії можна вважати монархії Німеччини (1871–1918), із сучасних держав (з певними нюансами) – Бахрейн, Йорданія, Кувейт, Марокко.

Парламентська монархія – форма правління, за якої влада монарха обмежена як у законодавчій сфері, так і в сфері державного управління та контролю за діяльністю уряду.

Тут ми спостерігаємо розвинутий поділ державної влади при визнанні принципу верховенства парламенту над виконавчою владою. Форма сучасної парламентської монархії:

"король царствує, але не править". Уряд формується парламентським шляхом тією політичною партією (або коаліцією), яка в результаті парламентських виборів отримала більшість мандатів у нижній палаті парламенту і несе політичну відповідальність перед парламентом. Якщо парламент виражає уряду недовіру, уряд має піти у відставку. Очолює уряд прем'єр-міністр, в руках якого зосереджені реальні повноваження в системі державного управління. Монарх позбавлений права діяти на власний розсуд, усі запропоновані ним акти вступають в законну силу тільки після схвалення їх прем'єр-міністром або профільним міністром.

Сучасні парламентські монархії в таких державах, як Великобританія, Японія, Нідерланди, Швеція, Данія, Бельгія, Іспанія та ін., віддаючи данину політичній традиції і підтримуючи тим самим повагу громадян до держави, фактично мало відрізняються від республік – другої основної форми правління.

Республіка (від лат. "res publica" – суспільна справа) являє собою таку форму правління, за якої державна влада здійснюється виборчими органами, що обираються населенням на певний строк.

На сьогодні у світі близько 150 держав-республік.

Юридичними *ознаками республіки* виступають: здійснення влади від імені народу, а не на власний розсуд; виборність вищих органів державної влади; обрання органів верховної влади на певний термін; юридична відповідальність органів влади за прийняті рішення; принцип поділу влади; гарантування прав і свобод людини і громадянина.

У сучасному світі існує три основні різновиди республіки: президентська, парламентська і змішана (президентсько-парламентська і парламентсько-президентська). Відмінність між ними обумовлена, по-перше, тим, хто формує уряд і перед ким він відповідальний, і по-друге тим, як будують свої

взаємовідносини законодавча і виконавча гілки влади (за принципом жорсткого поділу гілок влади, що характерне для президентської республіки або виходячи з принципу співпраці влад, що притаманне парламентарній республіці).

Президентська республіка – це така республіканська форма правління, за якої в руках президента зосереджені широкі повноваження глави держави і глави уряду. Головні ознаки президентської республіки: президент обирається всенародним голосуванням; президент одночасно є главою держави і главою уряду, самостійно його формує; найбільш послідовно реалізується принцип поділу гілок державної влади; уряд відповідає перед президентом, а не перед парламентом; більш широкі, ніж у парламентарній республіці, повноваження глави держави; можливість ініціювання парламентом процедури імпічменту (обвинувачення вищих посадових осіб, включаючи президента).

Законодавча і виконавча влада в президентській республіці отримує свій мандат на управління державою безпосередньо від народу. Президент сам формує уряд і сам його очолює. Судді, як вищі посадові особи, призначаються президентом за згодою верхньої палати парламенту, яка при цьому виходить не з політичної, партійної приналежності кандидатів, а з їх професійних і моральних якостей. Міністрів та інших призначених ним посадових осіб виконавчої влади президент може зміщувати самостійно. В президентських республіках нерідко спостерігається ситуація, коли президент належить до однієї політичної партії, а більшість у парламенті до іншої. Тим не менш, вони змушені співпрацювати, тому що жодна з гілок влади не може конституційним шляхом усунути іншу (усунення парламентом посадових осіб виконавчої і судової влади шляхом імпічменту може бути лише у випадку скоєння ними серйозних злочинів). Така організація влади отримала

назву системи "стримування і рівноваги" і виявляється у тому, що президент може гальмувати законодавчу діяльність парламенту, накладаючи на прийняті ним закони "вето", для подолання якого потребується кваліфікована більшість голосів в обох палатах парламенту. В свою чергу, верхня палата парламенту може перешкодити призначенню президентом посадових осіб, а також не проголосувати за ратифікацію укладених президентом міжнародних договорів. Судова влада контролює конституційність рішень і парламенту, і президента, забезпечуючи цим дотримання правопорядку законодавчою і виконавчою владою. Класична президентська республіка виникла у США в 1789 р. Президентські республіки поширені в Латинській Америці, деяких країнах Азії і Африки.

Парламентська республіка – різновид сучасної форми державного правління, за якої верховна роль в організації державної влади належить парламенту. Уряд формується парламентським шляхом із числа депутатів, які належать до тих партій, що мають більшість мандатів (голосів) у парламенті. Уряд несе відповідальність за свою діяльність перед парламентом. Вотум недовіри уряду має своїм наслідком його відставку з наступним розпуском парламенту і достроковими парламентськими виборами. Як правило, глава держави обирається парламентом або спеціально утвореною колегією на строк, визначений Конституцією. Призначення парламентом глави держави виступає головним видом парламентського контролю над виконавчою владою. Главою уряду (прем'єр-міністром, канцлером, головою ради міністрів) стає, як правило, лідер політичної партії, що перемогла на парламентських виборах. Він формує та очолює уряд, який відповідає за свою діяльність перед парламентом. Найбільш вагомою рисою парламентської республіки є те, що уряд може здійснювати свою діяльність лише тоді, коли має довіру парламенту.

Головні функції парламенту – це законодавча діяльність і контроль за виконавчою владою. Парламент володіє важливими фінансовими повноваженнями, він розробляє і приймає державний бюджет, визначає перспективи розвитку країни, вирішує основні питання зовнішньої, в тому числі оборонної, політики держави. До парламентських республік можна віднести Німеччину, Італію, Швейцарію, Індію, Ізраїль, Ліван, Туреччину, Угорщину, Чехію, Естонію та ін.

Змішана республіка, або як ще її називають **президентсько-парламентська**, відрізняється подвійною відповідальністю уряду – перед президентом і парламентом. Змішані республіки поєднують у собі сильну президентську владу і ефективний контроль за урядом з боку парламенту. З одного боку, президент наділений широким колом повноважень: він є главою держави, верховним головнокомандувачем, володіє правом невідкладного "вето" на рішення парламенту, призначає главу уряду (прем'єр-міністра) за схваленням парламенту, має право розпуску парламенту і призначення нових виборів, вводити надзвичайний стан у країні і т. ін. З іншого боку, парламент має право контролювати діяльність прем'єра і уряду через процедуру затвердження бюджету країни, винесення вотуму недовіри їм. До таких країн належить ряд країн Європи, в тому числі й Україна, яка відповідно до Конституції є парламентсько-президентською республікою.

4. Форми державного устрою

Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави. На відміну від форм правління організація держави розглядається з точки зору розподілу державної влади і державного суверенітету в центрі і на місцях та їх розподіл між складовими частинами держави. Форма державного устрою показує: з яких частин складається внутрішня

структура держави; який правовий статус цих складових частин і принципи взаємовідносин їх органів; як будуються відносини між центральними і місцевими державними органами.

За формою державного устрою держави можуть бути: унітарними (єдиними), федеративними, конфедеративними.

Унітарна (єдина) держава – це єдине державне утворення, що складається із адміністративно-територіальних одиниць, які не мають основ своєї державності і підпорядковуються центральним органам влади.

Ознаки унітарної держави: наявність єдиних для всієї країни вищих виконавчих, представницьких і судових органів; на території такої держави розповсюджується юрисдикція єдиної конституції, єдина система законодавства, єдині принципи здобуття громадянства; складові частини (області, департаменти, округи, графства та ін.) державним суверенітетом не володіють; усі зовнішні міждержавні відносини здійснюють центральні органи; єдині військові сили, система органів держбезпеки, керівництво якими здійснюється центральними органами державної влади; єдина грошова, податкова системи.

Унітарна держава, на території якої компактно проживають невеликі національності, може допускати національну і законодавчу автономію.

На сьогодні унітарна форма державного устрою є оптимальною і тому найбільш поширена. Близько 168 із 193 існуючих держав за своїм устроєм є унітарними.

До унітарних держав належать: Болгарія, Велика Британія, Греція, Грузія, Італія, Китай, Норвегія, Польща, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Чехія, Японія та ін.

Частини унітарної держави мають різні назви: в Україні – області, у Польщі – воєводства, у Великій Британії – графства, в Італії – провінції тощо.

Федерація – складна політико-правова, адміністративно-територіальна форма устрою, до складу якої входять державні утворення – суб'єкти федерації.

Ознаки федерації:

- територія федерації складається із територій її окремих суб'єктів (штатів, республік, земель, провінцій, кантонів);
- компетенція між федерацією і її суб'єктами встановлюється союзною (федеральною) Конституцією (т. з. система "виняткових і конкуруючих повноважень");
- на міжнародній арені країну представляють федеральні органи влади;
- суб'єкти володіють правом прийняття власної Конституції, яка не суперечить принципам федеральної Конституції;
- суб'єкти мають свої виконавчі, законодавчі, судові органи, які існують паралельно федеральним, але підпорядковуються їм;
- у більшості федерацій існують союзне громадянство і громадянство федеральних одиниць;
- парламент має дві палати;
- дворівнева (і більше) система податків;
- суб'єкти федерації можуть мати зовнішні ознаки суверенітету (гімн, герб, прапор);
- суб'єкти в союзній державі обмежені в суверенітеті, вони не володіють правом сепаратизму (правом виходу із федерації), що забезпечує її цілісність та не допускає поширення сепаратистських тенденцій.

Сьогодні у світі існує 29 федеративних держав, до яких належать: Австралія, Австрія, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Німеччина, Індія, Канада, Малайзія, Мексика, Нігерія, Росія, США та ін.

До складу сучасних федерацій входить різна кількість суб'єктів (наприклад, у США – 50, Індії – 25, Німеччині – 16,

Канаді – 10, Австралії – 6, Бельгії – 3, у Російській Федерації – 89). Вони мають різні назви: у США, Австралії, Бразилії, Індії – штати; в Аргентині, Канаді – провінції; Австрії, Німеччині – землі тощо.

Конфедерація – тимчасовий юридичний союз суверенних держав, утворений для реалізації їх спільних інтересів.

Ознаки конфедерації:

– не мають власних законодавчих, виконавчих і судових органів;

– не мають власної армії;

– не існує єдиної системи податків і державного бюджету;

– за країнами-членами зберігається власне громадянство;

– кожний суб'єкт зберігає свій суверенітет;

– конфедерація утворюється для досягнення певних цілей;

– її створення закріплюється договором;

– суб'єкти володіють правом нуліфікації (відміни дії актів конфедерації на своїй території);

– менш довговічна, ніж федерація;

– з часом може перетворитися у федерацію (історичний приклад – виникнення США);

– члени конфедерації можуть вийти з її складу на підставі юридично обґрунтованого одностороннього рішення.

Як правило, конфедеративні держави не довговічні – з часом вони розпадаються або перетворюються у федерацію. Зараз конфедерацій не існує. Росія, яка з 2014 р. веде гібридну війну, намагається перетворити Україну на конференцію за допомогою т. зв. "ДНР" і "ЛНР". Приклади: США в 1776–1864 рр., Німецький союз у 1815–1867 рр., Австро-Угорщина до 1918 р.

Сучасні держави знаходяться під впливом різних процесів глобалізації, що змушує їх шукати особливі форми співпраці та співтовариства (Європейський союз, Рада Європи, Органі-

зація Північноатлантичного договору – НАТО), тобто союзи держав, що виступають як асоційовані члени при збереженні ними повного суверенітету з метою спрощення візової системи та митних кордонів, підвищення економічних показників тощо. В основу цих об'єднань, як і при конфедерації, покладені міждержавний договір, статут, декларація, інші нормативні документи. Але останні події (т. з. Brexit – голосування громадян Великої Британії про вихід їх країни зі складу Європейського союзу) свідчать про появу нових тенденцій у співіснуванні країн Європи, і якими будуть їх наслідки, покаже час.

ЛЕКЦІЯ № 6. ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Сутність і ознаки соціальної, правової держави та її історичні витоки

2. Поняття громадянського суспільства в історичній ретроспективі

1. Сутність і ознаки соціальної, правової держави та її історичні витоки

Цінність правової держави полягає в утвердженні принципу суверенітету народу, визнанні його джерелом будь-якої влади, в гарантіях прав і свобод особи, підпорядкуванні державних структур правовим нормам.

Ідея панування закону в житті народу, суспільства, держави має давні традиції. Ще Платон писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили. Подібну думку висловлював і Аристотель: там, де відсутня влада закону, зазначав він, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою, адже в такому суспільстві панує або хаос і анархія, або свавілля володаря-деспота. Ідеї правової держави пізніше були розвинуті передовими представниками західноєвропейської політичної думки XVII–XIX ст. (Дж. Локком, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. В. Ф. Гегелем).

Сам термін "правова держава" (Rechtsstaat) вперше було вжито у першій половині XIX ст. у працях у німецьких правників (К. Вількера, Р. Фон Моля та ін.). Плідно працювали в галузі теорії правової держави видатні українські вчені С. Орихівський (XVI ст.), Богдан Кістяківський (XIX–перша половина XX ст.) та ін.

Філософська основа правової держави була сформульована І. Кантом, який розглядав державу як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Відстоюючи принцип взаємної відповідальності держави і громадян за дотримання законів, філософ стверджував, що кожний громадянин повинен мати таку саму можливість змусити володаря до точного і безумовного виконання закону, як і володар – громадянина.

Теорія і практика СРСР повністю суперечила цим вимогам. На довгі роки в ній затвердилося положення про безумовний примат держави над правом, яке розглядалося як простий інструмент державної влади. Партійно-державний апарат ставав творцем законів, які з легкістю могли замінятися постановами верхівки. Саме тому так важко втілюються ідеї правової держави в Україні.

Засади (принципи) правової держави: верховенство права в усіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій та громадян; невтручання держави у справи громадянського суспільства; охорона державою невід'ємних природних прав людини та громадянських свобод, що з них випливають; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушності їх честі й гідності, гарантування умов для їх захисту; рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом; взаємна відповідальність держави й особи, правова відповідальність офіційних осіб за дії, які вони чинять від імені держави; поділ влади

на законодавчу, виконавчу й судову гілки, їх взаємна урівноваженість і відкритість; незалежність судів, наявність ефективної системи судового захисту; наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів.

Умовою такого контролю, як і реалізації інших принципів правової держави, є створення системи державного врядування на засадах поділу влади. Поділ влади на гілки не означає їх ізольованості. Організаційно-правовий механізм функціонування трьох гілок влади передбачає їх взаємодію, взаємоконтроль, систему стримувань і противаг з метою втримання кожної з гілок влади у межах своїх повноважень і забезпечення її незалежності від інших влад. До яких трагічних наслідків може призвести недотримання принципу поділу влади, переконливо свідчить недалеке минуле України. Симвіоз законодавчої і виконавчої влади, який було проголошено перевагою радянської системи правління, насправді дозволив перетворити Раду в слухняне знаряддя непідконтрольного партійно-бюрократичного апарату. Так зване повновладдя Ради прикривало узурпацію державної влади партійною номенклатурою, створювало демократичний фасад тоталітарної бюрократії.

Для правової держави характерні різні принципи правової поведінки громадян і державної влади: громадянам дозволяється все, що не заборонено законом, а владним структурам, навпаки, дозволяється лише те, що прямо передбачено законом. Це означає, що за вільними і формально рівними між собою громадянами визначається право вступати у відносини керуючись лише власною волею, а не чиймись дозволами, утворювати інститути громадянського суспільства. Проте такий стан речей вимагає від громадян високого рівня правової культури, усвідомлення не лише своїх прав, а й обов'язків, повагання прав і свобод інших громадян.

Отже, *правову державу* можна визначити як таку форму організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, що визначений Конституцією, гарантуються права і свободи людини, владні структури не втручаються у сферу громадянського суспільства.

Пріоритет прав і свобод громадянина означає гарантію законодавчого забезпечення прав людини та її основних свобод, їх захист виконавчою владою. Основними методами забезпечення відповідальної поведінки громадян є стимулювання, переконання, підвищення рівня правової та політичної культури. Водночас правова держава має право на застосування згідно із законодавством певних санкцій за невиконання загальноприйнятих юридичних норм поведінки.

Формами відповідальності держави перед особистістю є звіти виконавчих органів перед законодавчими, достовірна інформація для громадян (за винятком тієї, що становить державну таємницю), судове оскарження дії посадових осіб за недотримання прав громадян тощо.

Звичайно, кожна держава має певні відмінності у внутрішній побудові, однак загальні принципи у тій чи іншій модифікації людство вже сформулювало і це є надбанням загальносвітової політологічної та правової думки.

Політичний аспект проблеми правової держави полягає в тому, що її формування є межею, яка розділяє перехід від тоталітаризму до демократії. Існує й суто правовий аспект цієї проблеми. Він полягає в тому, що держава як джерело формування права на певному етапі суспільного прогресу й сама потрапляє під вплив права та стає правовим явищем. Проте правова держава не є вінцем суспільного розвитку. Найрозвиненіший ступінь суспільства – не просто правова держава,

а правове соціальне суспільство. У такому суспільстві, окрім досягнення правосуддя статусу вищої влади в державі та утвердження культури права, значно розширюються права людини, які набувають безпосередньо юридичного та соціального значення.

Інтереси розвитку суспільства потребують урахування соціальних регуляторів. Це дає підстави говорити не лише про правову, а й про соціальну державу, основними принципами якої є: забезпечення гідних умов для життя людини; соціальна, екологічна, морально-психологічна відповідальність власника, держави за наслідки своєї діяльності.

Головні **ознаки правової держави** складаються з соціально-змістовних та формальних ознак. До *соціально-змістовних ознак* відносять: закріплення в законодавстві основних прав людини; панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення, забезпечуючи та гарантуючи непорушність прав меншості або окремого індивіда, втілюючи при цьому загальнолюдські цінності та ідеали; урегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу – особі дозволено все, що прямо не заборонено законом; регулювання діяльності державних органів на основі спеціалізованого принципу – дозволено тільки те, що прямо передбачено законом; наявність взаємовідповідальності між особою і державою, яка включає в себе можливість для громадянина не тільки оскаржити неправомірні дії державного органу або службовця, але й отримати відшкодування за нанесені збитки; притаманність усім громадянам високої правової культури, яка включає в себе знання актуального чинного законодавства та вміння і навички його використання.

До **формальних ознак** правової держави належать: реалізація принципу розподілу влад на законодавчу, виконавчу, судову та наявність ефективного механізму їхньої взаємодії та

взаємоконтролю; юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони і захисту основних прав людини; високозначуще становище в суспільному і державному житті судових органів як вирішальної, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини; неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, включаючи державні органи, громадські організації та громадян.

2. Поняття громадянського суспільства в історичній ретроспективі

Існує велика кількість визначень громадянського суспільства. Це обумовлено складністю і багатоспрямованістю даного явища. Наведемо лише декілька. ***Громадянське суспільство*** – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.

Громадянське суспільство – це суспільство, якому власноруч самоврядування вільних індивідів, та добровільно створених ними організацій. Громадянське суспільство, як сферу самоврядування вільних індивідів захищають від свавілля державної влади та жорсткої регламентації з боку її органів відповідні закони. Ось чому в реальному суспільному житті громадянське суспільство та правова держава є взаємопов'язаними інститутами, функціонування яких забезпечується верховенством закону, що надійно гарантує та захищає права і свободи громадян.

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин,

які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, життєдіяльності соціальної, культурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління.

Громадянське суспільство може існувати тільки за умов демократії. Водночас високий рівень розвитку й функціонування громадянського суспільства може забезпечити тільки демократична держава. Як свідчить суспільна практика, саме нерозвиненість громадянського суспільства є однією з головних умов існування тоталітарних та авторитарних режимів. Основна ознака громадянського суспільства полягає в забезпеченні широких прав людини, у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, форм ідеології та світогляду, у можливості пропагувати й відстоювати свої інтереси, погляди та переконання.

Початок формування елементів громадянського суспільства спостерігається ще в Стародавніх Греції та Римі. Тоді виникає й саме поняття "громадянин". У Стародавній Греції внаслідок боротьби народних мас з олігархією постає напівобщинна-напівдержавна форма співжиття – держава-поліс як своєрідний прототип громадянського суспільства. Найбільшого свого розквіту держава-поліс досягла за часів правління Перікла. Ось як сам Перікл характеризував державний устрій своєї країни: "...він називається демократією через те, що основа його не меншість, а більшість громадян. Вона згідно з нашими законами надає всім громадянам рівних прав. Ми живемо вільні в нашій державі: ми не плекаємо в нашому щоденному житті підозри один до одного, ми не виявляємо гніву до ближнього, коли він учиняє щось для своєї насолоди, не показуємо йому нашого незадоволення ... Не обмежені примусом у приватному житті, ми не порушуємо законів у житті, громадському переважно, через повагу до них. Ми

завжди слухаємося тих, хто стоїть при владі. Ми шануємо, зокрема, ті закони, які встановлено на користь скривджених, і хоч ці закони не записані, вони здатні зганьбити тих, хто їх зневажає". З цих слів Перікла випливає, що він уважав демократичним тільки той устрій, який базувався на перевазі більшості, повазі однієї людини до іншої та доброчесності. Це дає змогу стверджувати, що сама ідея громадянського суспільства бере свій початок із політико-суспільної думки тієї доби. Ці ідеї ми знаходимо в полісі Аристотеля та принципах так званого природного права Цицерона, який, наприклад, підкреслював, що "надбанням громадянської общини, надбанням народу є держава. Але чим саме є громадянська община, як не силою-силенною людей, які пов'язані між собою?".

Оригінальними є погляди **Ніколо Макіавеллі**. У своєму головному творі "Державотворець" він підкреслює, що глава держави не повинен зловживати своїми правами і порушувати майнових та особистих прав своїх підданих. У праці вже чітко простежується опис елементів громадянського суспільства як спільності людей, що протистоїть державі, яка прагне своїми діями підірвати будь-яку самодіяльність суспільства, щоб панувати над ним. Багато цікавого у роботі Н. Макіавеллі стосується аналізу таких неполітичних сфер життя, як праця, сім'я, кохання, задоволення людьми власних потреб, тобто проблем приватного життя. "Він (монарх) зобов'язаний спонукати громадян спокійно віддаватися торгівлі, хліборобству та ремеслам, аби вони упорядкували свої володіння, не боячись, що ці володіння в них відберуть, інші – розпочинали б торгівлю, не боячись, що їх знищать податками". Отже, Н. Макіавеллі бачив різницю між державою та громадянським суспільством, яке функціонує за власними законами і є автономним щодо держави, хоч остання постійно намагається підкорити собі всі сфери його життя.

З того часу майже до XVII ст. у суспільній думці не виникало нових ідей з приводу громадянського суспільства. Принципово нову концепцію такого суспільства висунули англійські політичні теоретики у своєму знаменитому творі "Левіафан", підкреслюючи, що якісно нове людське співжиття виникає внаслідок переходу від природного стану війни всіх проти всіх до впорядкованого культурного суспільства з існуванням держави. Лише домовившись про створення держави, зазначав Т. Гоббс, громадяни здатні домогтися спокою і порядку в суспільстві та створити умови для виникнення якісно нових суспільних зв'язків. Продовжуючи міркування Т. Гоббса, Д. Локк зазначав, що люди до створення держави розпоряджалися своїм майном та своїми правами згідно із законом природи, але щоб гарантувати собі права та свободи й захистити свою власність, люди створюють державу. Д. Локк у своїх творах використовував поняття "громадянське суспільство" і "держава" майже як взаємозамінні.

Подальшу розробку цієї проблеми можна знайти в дослідженнях французьких мислителів Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. Ш. Монтеск'є у своїх творах, особливо в знаменитій праці "Про дух законів", стверджував, що суспільство лише тоді може успішно функціонувати та розвиватися, якщо в ньому панують республіканські закони. Ось чому він палко обстоював ідеї парламентаризму, законності, сформулював концепцію правової держави з поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову. На його думку, у справжній державі "шануватимуть людей не за їхні зовнішні таланти та властивості, а за їхні справжні якості".

Ж.-Ж. Руссо пропагував ідею суверенності волі народу. Виходячи з того, що джерелом влади може бути тільки народ, він протиставляв теорії розподілу влади свою систему постійно діючого в державі плебісциту для вирішення суспільно-

політичних проблем. Для французького політичного мислителя терміни "громадянське суспільство" й "держава" також були синонімами. Головною ознакою громадянського суспільства, на думку Ж.-Ж. Руссо, є участь кожного громадянина в державних справах і безумовне повновладдя народу. Він визнавав "дійсним лише один акт суспільного договору, а саме – створення народу і суспільства (у формі демократичної держави) як єдиного й абсолютного джерела та суверена загальної волі (верховної політичної Влади)".

Нині помітно зріс загальний інтерес до проблем громадянського суспільства, а наукові його дослідження здійснюються в органічному зв'язку з проблематикою правової та соціальної держави. Подальший розвиток відносин суспільства й держави є гарантією того, що суспільство стане громадянським, а держава – демократичною, правовою.

Сутність громадянського суспільства полягає передусім у забезпеченні прав людини. Особистість у громадянському суспільстві має гарантоване законами право вибору різноманітних форм економічної, соціальної та іншої діяльності, право вибору певної ідеології, світогляду тощо.

Економічною основою громадянського суспільства є відносини ринкового характеру, передусім різноманітні форми власності, особливо приватної. Наявність власності в громадянина спонукає його до ділової активності та плідної роботи, стає умовою свободи особистості в суспільстві.

Політична основа громадянського суспільства – це демократична правова держава, що забезпечує кожному громадянину можливість узяти участь у державних та громадських справах. У демократичній правовій державі абсолютно неприпустимою є будь-яка дискримінація за національно-етнічними, політичними, релігійними та іншими ознаками. Як характерну ознаку такої держави можна назвати можливість вільного самовизначення людини щодо світоглядних

та духовних уподобань, гарантій життя та безпеки людини, усебічний захист найрізноманітніших прав людини з боку судових органів та громадських організацій.

Соціальним підґрунтям громадянського суспільства стає суспільство з динамічною соціальною структурою, яка весь час розвивається та вдосконалюється. Щодо духовного життя характерною ознакою громадянського суспільства можна вважати високий розвиток освіти, науки, мистецтва, індивідуальний вибір культурних цінностей. Культурно-політичний плюралізм сприяє реалізації різнопланових духовних інтересів людей і стає важливою умовою розвитку й удосконалення такого суспільства.

У громадянському суспільстві інтеграція особи й держави відбувається через соціальні інститути, які є незалежними від держави. Громадянське суспільство потребує, щоб держава була правовою, тобто керувалася правом і визнавала наявність незалежних від неї соціальних інститутів. Це таке суспільство, в якому особа бере активну участь у суспільному житті. Реалізується це через соціальні інститути, вільні від державного контролю. Причому деякі з цих інститутів можуть чітко переслідувати політичні цілі, намагатися істотно вплинути на державу, але в структуру громадянського суспільства входять і неполітичні інститути.

Між державою і громадянським суспільством існує діалектичний взаємозв'язок. Держава – це результат функціонування суспільства, яке на сучасному етапі не може існувати без держави, її регулюючого впливу на суспільні відносини. В політико-правовій практиці будь-якої країни одним із основоположних питань є співвідношення держави і суспільства, можливості впливу громадянського суспільства на діяльність державних інституцій. Це безпосередньо стосується проблеми становлення демократії, забезпечення прав і свобод лю-

дини і громадянина, "характеристики" політичного режиму. Особливе значення ця проблема має для країн активного конституційного будівництва, до яких належить і Україна. В умовах України держава за допомогою правових та інших засобів повинна сприяти становленню структур громадянського суспільства. Одним із основних важелів є Конституція як нормативний акт найвищої юридичної сили, який має велике значення не тільки для держави, а й для суспільства.

Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Тому говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного суб'єкта, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства, наділений певним комплексом прав і свобод і в той же час несе відповідальність перед суспільством.

Саме держава має виступати гарантом прав людини, створювати умови, які сприятимуть реалізації прав громадян, всебічному вияву їх ініціативи, здібностей. Державні органи реагують на запити і потреби соціальних груп, приймають нормативно-правові акти, слідкують за їх виконанням, запобігають появі та розвитку політичних конфліктів. Тим, наскільки держава визнає автономне існування спільнот, наскільки громадянське суспільство може вплинути на дії держави, не в останню чергу визначається демократичність політичного режиму. Ідея громадянського суспільства дозволяє провести межу між політичним, офіційним і приватним життям громадян.

У громадянському суспільстві діяльність органів державної влади реалізовується в демократичних, правових формах і спрямовується на забезпечення й захист прав людини і громадянина, гуманістичних цінностей. Громадянське суспільство

є гарантією проти всевладдя держави, оскільки без такого суспільства державна влада, як правило, стає тоталітарною. Тільки завдяки громадянському суспільству влада служить людині, захищає її законні інтереси. Демократична держава, будучи правовою формою організації і функціонування публічної політичної влади, не відокремлюється від громадянського суспільства і тим більше не протистоїть йому. Держава повинна бути обмеженою в своїх повноваженнях і перебувати під ефективним соціальним контролем суспільства, діяти в межах конституційних приписів. Тільки громадянське суспільство може створити систему гарантій від тоталітаризму, незаконного обмеження прав і свобод людини і громадянина. Неспроможність громадянського суспільства стримувати державу в відповідних межах призвела в XX ст. до різних варіантів тоталітаризму. Державний тоталітаризм є по суті поглинанням суспільства державою і тим самим зникненням держави як однієї з соціальних систем, оскільки в тоталітарних режимах немає держави як обмеженої правом організації влади, а є тільки владно-політичний механізм, адміністративно-командна структура, яка намагається в тій чи іншій мірі контролювати більшість сфер суспільного життя. Такий "механізм імітує державно-правовий порядок і прикривається відповідною державно-правовою атрибутикою".

Що стосується громадянського суспільства сучасної України, то особливим його прикладом є волонтерство. На сьогодні в умовах війни воно набуває все більшої популярності.

Волонтерство – це добровільний вибір, що відображає особисті погляди і позиції; це активна участь громадянина в житті суспільства, що виражається, як правило, у суспільній діяльності в межах різного роду асоціацій. Волонтерство сприяє покращенню якості життя, поглибленню солідарності, реалізації основних потреб на шляху будівництва більш

справедливого і мирного суспільства, сприяє більш збалансованому економічному і соціальному розвитку, створенню нових робочих місць і нових професій. Волонтерство не має релігійних, етнічних, вікових, політичних і географічних обмежень. Брати участь у добровільних діях може кожний. Добровольчі ініціативи розповсюджуються майже на будь-яку сферу людської діяльності: роботу з соціально незахищеними верствами населення (інвалідами, людьми похилого віку, маргіналами); роботу в рамках неформальної освіти, спрямованої на інкультурне спілкування; розвиток проєктів, які зміцнюють дух соціальної терпимості; миротворчу діяльність, розв'язання конфліктів; екологічний захист; активізацію населення у глибинці тощо.

Добровільна праця – один із найяскравіших феноменів людської цивілізації, який свідчить, що на тлі технічного прогресу здійснюється еволюція людського духу. Спираючись на теорію потреб А. Маслоу, можна зробити висновок, що люди, які виконують добровільну роботу, досягли вершини піраміди потреб, тобто реалізують потребу в самоактуалізації.

Волонтерський рух існує вже багато століть. І хоча в різних країнах це явище має різні назви, воно є універсальним людським феноменом, який зустрічається в усіх культурах, на всіх рівнях економічного розвитку, серед представників обох статей і людей різного віку. Він є однією з найефективніших форм роботи з молоддю, невичерпним джерелом набуття громадянської освіти, дає можливість реалізувати себе у служінні суспільству. Велика кількість громадських організацій поєднує молодих людей, які на добровільних засадах беруть участь у соціальних програмах щодо попередження негативних явищ у молодіжному середовищі та надання допомоги іншим в їх розвитку, соціальному становленні, інтеграції у суспільство тощо.

Мотиви для вступу до рядів волонтерів можуть бути різними: переконання етичного і релігійного характеру; участь у допомозі військовим під час військових дій (як відбувається зараз в Україні); потреба в спілкуванні, активності, реалізації своїх здібностей, суспільному і державному визнанні; бажання здобути нову роботу або професію, добитися поліпшення діяльності соціальної установи. Волонтерами можуть стати студенти під час проходження практики. Їх мотиви – самореалізація, професійна підготовка, написання диплома або наукової роботи. Часто добровільними помічниками стають ті, хто вже отримав допомогу і підтримку від організації і тепер хотів би передати власний досвід подолання критичної ситуації тим, хто цього потребує.

Аналіз історії розвитку і сучасного стану волонтерства у різних країнах доводить, що основною галуззю діяльності добровольців є соціальна, тобто та важлива сфера діяльності, у якій участь держави визнається недостатньо ефективною. У розвинутих зарубіжних країнах участь населення у волонтерській діяльності давно стала невід'ємною частиною соціальної практики.

В Україні поняття "волонтерські організації", "волонтерство", "волонтерський рух" для позначення важливого значення соціально-політичного життя суспільства дедалі стрімкіше набувають масового поширення. Будучи закорієним у традиції безкорисливої допомоги нужденним, історично притаманній українській національній культурі, і взявши на озброєння досвід ряду передових у цій сфері західних країн, вітчизняний волонтерський рух з кожним роком набуває усе більшої потужності, об'єднує усе більше громадян та залучає значні ресурси.

Як приклад формування громадянського суспільства можна назвати Революцію гідності, що відбулася в листопаді

2013–лютому 2014 рр. Вперше в умовах незалежної України відбулася подія такого рівня і масштабу. Саме вона стала етапом прояву українцями неабиякої сили, мужності, гідності, віри та міцності духу. Революція показала усьому світу, що вищою метою для українського народу є збереження людських цінностей та основ демократії. А будь-яке зазіхання на них зі сторони ворогів зазнає невдачі і буде покаране. Проте за відстоювання цих ідей довелося заплатити дорогу ціну – кров'ю "Небесної Сотні" – патріотів, які поклали своє життя на вівтар для захисту рідної Батьківщини. В цих трагічних подіях смерть кожної людини – це не просто втрата однієї сім'ї, а біль усього народу. Революція Гідності показала, що в країні настав час для реформ і кардинальних змін. Саме тепер українцям вдалося скинути ярмо "радянського совка" та стати на шлях формування повноцінного громадянського суспільства, але боротьба за свою державу ще не завершилася.

Розвиток громадянського суспільства є важливим напрямком демократичної модернізації суспільства, умовою соціальної стабільності та національної безпеки. Суттєвими ознаками такого розвитку є становлення відкритого суспільства, роздержавлення приватного життя громадян, відокремлення його від казарменого офіціозу державної бюрократії, цінування багатоманітності форм його прояву.

ЛЕКЦІЯ № 7. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

1. Визначення виборів, їх сутність, види та функції
2. Мажоритарна виборча система
3. Пропорційна виборча система

1. Визначення виборів, їх сутність, види та функції

Однією з найважливіших подій у політичному житті держави і суспільства є вибори представницьких органів влади та самоврядування. Вибори та голосування як способи народоправства, прийняття спільнотою рішень, обов'язкових для всіх, використовуються людством здавна. В стародавні часи створення публічної влади та її функціонування ґрунтувалися на виборі кращих (старших, мудріших, сильніших) членів общини для управління суспільним життям. Це так звана первісна демократія. Саме на родовій раді, сході дорослих співродичів первісні люди обирали тих, хто мав управляти общиною. Первісні форми народного волевиявлення полягали, зокрема, в тому, що на племінних зборах люди криком схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин. Народні збори й виявлення спільної волі голосуванням на них, вотування (від лат. "votum" – спільна думка, бажання, воля) – це прояви прямої або безпосередньої демократії.

Витоки представництва, коли громадянин делегує шляхом виборів свої владні повноваження, можна віднайти в політичній історії Стародавніх Греції та Риму. Представницька демократія – це така форма народоправства, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільнотою й розв'язанні загальних питань, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх репрезентувати свої інтереси, делегують своє право на належну їм частку влади і через своїх обранців впливають на управління державою. В Стародавніх Афінах виборними були такі соціальні інститути як рада чотирьохсот, а потім п'ятисот. Центральними органами Римської республіки (609 р. до н. е.) були сенат, який обирався громадянами, народні збори, магістрати, народні трибуни. Голосування після обговорення питань у сенаті проводили розводячи голосуючих у різні боки (дещо схоже голосування в сучасному англійському парламенті). До речі, саме від тих часів походить саме поняття "кандидат". У Давньоримській республіці громадянин, який претендував на високу державну посаду, надягав білий одяг (лат. "Candida") і ходив вулицями, закликаючи громадян віддати за нього свої голоси. Елементи виборності органів врядування та колективного волевиявлення можна прослідкувати й у суспільствах доби Середньовіччя.

Перші парламенти, куди громадяни обирають своїх представників, виникають в Європі в XI–XIV ст. (кортеси – в Іспанії, генеральні штати – у Франції, парламент в Англії). Першим європейським парламентом, що запрацював на постійній основі, був парламент Англії (утворений у XIII ст.). У 1352 р. парламент розділився на дві палати: верхню – спадкову палату лордів і нижню – палату общин. А в 1689 р. з прийняттям "Білля про права" він остаточно отримав законодавчі права. У Франції Генеральні штати були вперше скликані Філіпом IV

Красивим в 1302 р. і були лише дорадчим органом, не маючи реальної влади. Крім цього, на відміну від Англії, представницькі збори у Франції скликають нерегулярно: з 1421–1439 рр. діяли постійно, востаннє скликали в 1614 р. і потім лише в 1789 р. Від сучасних представницьких органів середньовічні станово-представницькі збори відрізнялися такими ознаками: 1) їх становим характером; 2) обмеженістю прав, які зазвичай не були закріплені законом, у тому числі й права законодавчої ініціативи; 3) відсутністю єдиних правил виборів представників від станів; 4) рекомендаційним, а не обов'язковим характером прийнятих рішень; 5) нерегулярністю скликання; 6) обов'язковістю виконання наказів виборців.

Незважаючи на те що станово-представницькі збори виникали ще в XII ст., вибори як ліберально-демократичний спосіб організації взаємовідносин політичної влади і громадян поширюються в деяких країнах Європи та США лише з XVIII ст., але тільки в XX ст. принцип загального виборчого права починає успішно втілюватись в життя. В Англії, наприклад, з 1918 р. право голосу отримали всі чоловіки від 21 року і жінки від 30 років. Сучасні суспільно-політичні вибори, формування органів влади та державного управління шляхом вільного і загального волевиявлення громадян стали незаперечною цінністю суспільства XX сторіччя, однією з головних ознак справедливого суспільного устрою. Ця норма зафіксована в ряді міжнародно-правових документів. Приміром, ст. 21 Загальної декларації прав людини проголошує: "1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. 3. Воля народу має бути основою влади уряду: ця воля повинна виявлятися у періодичних і не сфальсифікованих виборах, які мають проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування..."

Вибори – це засіб формування вищих органів державної влади та місцевого самоврядування, а також наділення владними повноваженнями будь-якої посадової особи на встановлений законом термін, за допомогою голосування. В основі виборів лежить теорія "Суспільного договору", відповідно до якої суспільство делегує право на реалізацію влади тим особам, за яких було віддано встановлену законом (або традицією) більшість голосів на виборах, що відбулися.

Якщо прийняти за вихідну підставу класифікації поділ влади, то можна виокремити вибори в законодавчі, виконавчі і судові органи.

Вибори в законодавчі органи влади: парламенти, збори представників – характерні для більшості країн з розвинутою демократією. Так, у США один раз на чотири роки проводяться федеральні, загальнонаціональні президентські вибори; кожні два роки вибори в палату представників і нижню палату конгресу. У ці самі терміни раз у два роки, але не на два, а на шість років, обирається одна третина членів верхньої палати конгресу і сенату.

Відповідно до територіального представництва можна виділити: вибори в державні (федеральні) органи влади (в парламент, президента); вибори в регіональні органи влади (губернаторів, депутатів земельних, крайових, обласних та інших територіальних органів влади); вибори в місцеві (муніципальні) органи влади чи органи місцевого самоврядування (бургомістрів, мерів, глав адміністрацій, депутатів зборів, дум, рад тощо); вибори в міжнародні органи, наприклад у Європарламент.

У деяких країнах вибори використовується для формування судової влади: суддів, судових засідателів, присяжних повірених.

Вибори в органи влади можуть бути *загальними* і *локальними*. Загальні вибори проводяться в масштабах усієї держави

чи регіону. Локальні вибори проводяться при створенні нових адміністративно-територіальних утворень, у разі вибуття представників (із причин недієздатності, відкликання, смерті, зміни виборчого законодавства тощо).

Відзначимо також, що вибори можуть бути *черговими* і *достроковими*. Боротьба за дострокові вибори може бути дуже сильною зброєю політиків. Водночас, як показує досвід демократичних країн, легітимність дострокових виборів, якщо вони проводяться відповідно до конституції, не викликає сумнівів.

Вибори також можуть бути *прямими* і *непрямими*. При прямих виборах виборці голосують безпосередньо за кандидата на вакантну посаду. В такий спосіб в Україні обираються Президент України, депутати Верховної Ради, депутати і голови обласних та міських рад.

При непрямих виборах виборці голосують за представників колегії виборщиків, які від їх імені обирають кандидатів на вакантні посади. Колегія виборщиків має два різновиди – тимчасову і постійну. Тимчасова колегія обирається тільки на період голосування. Таким чином обирається президент США. Функції постійної колегії, як правило, виконує парламент, який за конституцією має право обрання президента. Так президентів Республіки Молдова, Греції, Ізраїлю, Лівану обирають депутати парламенту. Президента Німеччини обирає розширена колегія виборщиків – депутати Бундестагу й Ландтагів. При затвердженні в парламентах кандидатур прем'єр-міністра, судді конституційного суду та ін., депутати парламенту виступають у ролі виборців постійних колегій.

Для проведення виборів усіх рівнів вищий законодавчий орган держави приймає закон, завдяки якому відбувається політичне волевиявлення громадян. Указаний закон визначає виборчу систему. ***Виборча система*** – це встановлена за-

коном сукупність норм, правил, принципів і критеріїв, за допомогою яких відбувається організація та проведення виборів, а також визначаються результати голосування.

На сьогодні існує два основні різновиди виборчої системи – *мажоритарна* та *пропорційнальна*. Крім цього, часто використовується *змішана система*, за якої частину депутатів обирають за мажоритарною системою, а другу частину депутатів – за пропорційною. Прикладом змішаної системи є виборча система сучасної України.

До функцій виборів належать:

- легітимація і стабілізація політичної системи. Участь громадян у виборах зазвичай означає прийняття ними даного типу політичної системи, політичного режиму і правил формування органів влади, незалежно від ставлення населення до конкретних посадових осіб, уряду і правлячих партій. Вибори дають громадянам шанс переобрати уряд, який їх не влаштовує, чи ряд депутатів, замінити їх людьми, які користуються народною довірою;

- створення функціонуючої представницької системи. Вибори до органів влади створюють відносини представництва громадян у цих органах і дають їм змогу впливати на діяльність цих органів. Представницька система влади, впливаючи на суспільство, модифікує його відповідно до інтегральних інтересів представників його соціальних груп і так забезпечує процес суспільного розвитку;

- мобілізація виборчого корпусу на вирішення актуальних суспільних завдань. Роз'яснюючи громадянам свої програми, переконуючи людей у необхідності прийняти і підтримати відповідні політичні цінності й цілі, вказуючи шляхи їх реалізації, партії й окремі депутати таким чином мобілізують громадян на важливі для країни політичні дії;

- розширення комунікацій, відносин представництва між інститутами влади і громадянами. У ході виборчого процесу

кандидати регулярно зустрічаються з громадянами, вислуховують їхні думки і прохання, вносять корективи у свої виборчі платформи. Вибори – це найважливіший канал зворотних зв'язків між громадянами і владою. Від їхньої дієвості багато в чому залежить характер стосунків між керівниками держави і населенням, виникнення довіри чи недовіри, політичної участі чи відчуження, підтримки чи боротьби;

– рекрутування політичної еліти. У результаті виборів оновлюється склад правлячої й опозиційної еліт, змінюється політична вага партій та їхніх представників;

– генерування оновлення суспільства за допомогою конкурентної боротьби альтернативних політичних програм. Вибори дають можливість різним політичним силам подати власне бачення суспільних проблем і висунути програми шляхів їх розв'язання. Тим самим стимулюється пошук оптимальних шляхів розвитку, забезпечується конкурентний добір політичних цінностей і альтернатив, створюються сприятливі можливості для подолання неефективної політики й утвердження нових, життєздатних ідей і політичних платформ;

– артикуляція, агрегація і представництво різноманітних інтересів населення. У період виборів створюються найсприятливіші умови для усвідомлення громадянами своїх інтересів і включення їх у виборчі програми партій та окремих депутатів. Під час виборів, прагнучи отримати масову підтримку, депутати та їхні довірені особи особливо сприйнятливі до запитів і побажань населення. Це активізує процес усвідомлювання і представлення громадянами своїх інтересів. І хоч після перемоги на виборах багато депутатів забувають про свої обіцянки, депутатський корпус у цілому, не тільки керуючись моральними мотивами, а й піклуючись про престиж партії й підтримку виборцями на майбутніх виборах, орієнтується на свої зобов'язання і запити електорату;

– каналізація, переведення політичних конфліктів у русло інституційного мирного їх врегулювання. Вибори дають змогу відкрито і привселюдно представляти суперечливі інтереси, цінності та ідеї на суд народної думки, визначати реальну підтримку позицій тієї чи іншої сторони конфлікту, за допомогою авторитету громадської думки і державних інститутів переконати конфліктуючих відмовитися від найрадикальніших вимог і незаконних форм боротьби;

– конституювання ефективної опозиції та її підготовка до виконання функцій політичного керівництва. Ефективність опозиції передбачає виконання нею функцій критики і контролю за урядом, а також її здатність виробляти альтернативну політику. Крім того, будучи представленою у результаті виборів у парламенті, опозиція готується до відповідального і компетентного керівництва державою після приходу до влади;

– інтеграція різноманітних думок і формування загальної політичної волі. За допомогою виборів забезпечується об'єднання більшості громадян навколо відповідної політичної платформи і лідерів, що її представляють, формується домінуюча в державі політична воля;

– політична соціалізація населення. У ході виборчого процесу громадяни особливо інтенсивно засвоюють політичні цінності й норми, здобувають політичні навички і досвід, переглядають чи уточнюють свої політичні позиції. Вибори, таким чином, виступають механізмом політичного розвитку суспільства;

– контроль за інститутами влади. В результаті виборів створюється найважливіший інститут контролю за урядом – парламент, а також оформляється опозиція, яка пильно стежить за дотриманням конституції і закону. Побожуючись поразки на найближчих виборах, уряд змушений дослухатися до критики.

2. Мажоритарна виборча система

Мажоритарна (від фр. *majorite* – більшість) *виборча система* є найстарішою в історії людства. Вперше введена в Англії для обрання депутатів до нижньої палати парламенту в 1429 р. За мажоритарної системи (вибори в парламент) територія держави розподіляється на одномандатні округи, кількість яких відповідає кількості міст у парламенті. Кордони округів визначаються таким чином, щоб у кожному окрузі мешкала приблизно однакова кількість виборців. Це робиться для запобігання фальсифікації волевиявлення громадян під час виборів. Якщо в одних виборчих округах буде зареєстровано більше виборців, ніж в інших, то відбудеться порушення принципу рівності у виборчих перегонах. Кожна політична партія, яка бере участь у виборах, висуває на округ одного кандидата. Також у виборах можуть брати участь незалежні (безпартійні) кандидати. Для участі у виборах кожен кандидат повинен, відповідно до законодавства, зібрати встановлену законом кількість підписів виборців, що зареєстровано на окрузі, на свою підтримку. Залежно від законодавства, в іншому випадку, кандидат повинен сплатити визначену законом про вибори грошову заставу, яка, як правило, повертається тому кандидату, який переміг на окрузі. Збір підписів або внесення грошової застави передбачено з метою недопущення до участі у виборах випадкових кандидатів (душевнохворих осіб, різного роду аферистів і т. п.). Переможцем на виборах вважається той кандидат, який за результатами голосування отримав встановлену законом більшість голосів. Виходячи з цього, мажоритарна система поділяється на три різновиди: мажоритарна система відносної більшості; мажоритарна система абсолютної більшості; мажоритарна система кваліфікаційної більшості.

За мажоритарної системи відносної більшості переможцем вважається той кандидат, який отримав звичайну більшість

голосів з достатньою кількістю в один голос. Даний різновид є найбільш простим, зрозумілим і дешевим для платників податків. Вибори відбуваються, як правило, в один тур, досить рідкісні випадки, коли два кандидата отримують однакову кількість голосів, у даному випадку проголошується другий тур. Однак мажоритарна система відносної більшості має суттєвий недолік: при ній переможцем може стати кандидат, за якого проголосувало менше половини виборців округу, що порушує принцип представництва. Наприклад, якщо на окрузі зареєстровано 14 000 виборців і з них за кандидата А проголосувало 3500 виборців, за кандидата Б – 4500, за кандидата В – 2000, за кандидата Г – 4000, то обраним буде визнано кандидата Б, хоч 9500 виборців проголосували проти нього. Тому мажоритарну систему відносної більшості (за) іноді називають мажоритарною системою більшості (проти). Крім того, до недоліків вказаної системи належить спрощена можливість проходження випадкових кандидатів (представників олігархічних кланів, бізнес-структур) за допомогою підкупу виборців та використання складних, часто брудних технологій.

При мажоритарній системі абсолютної більшості переможцем є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що зареєстровано на окрузі (50 % голосів + 1 голос). Під зареєстрованими виборцями ми розуміємо не осіб, що прийшли на виборчі дільниці під час голосування, а осіб, що перебувають на обліку виборчих дільниць округу. У випадку якщо жоден із кандидатів не отримує більше половини голосів, проголошується другий тур голосування. У другий тур голосування виходять два кандидати, які набрали більшу кількість голосів порівняно з конкурентами. Враховуючи що під час другого туру активність виборців зменшується, то залежно від особливостей виборчого законодавства переможцем у другому турі може стати кандидат, який набрав 25 %

голосів + 1 голос, звичайну більшість голосів в один голос, старший за віком або за жеребкуванням.

Відповідно до мажоритарної системи кваліфікаційної більшості переможцем є той кандидат, який набрав більше половини голосів виборців. При цьому кваліфікаційна більшість визначається законом у вигляді $\frac{3}{4}$ всіх голосів, $\frac{2}{3}$ або $\frac{4}{5}$ всіх голосів. Подібний різновид мажоритарної системи зустрічається в політичній практиці досить рідко. Як правило, він застосовується під час виборів президента парламентом, де одномандатним округом визнається територія парламенту, а депутати парламенту виконують роль виборців.

3. Пропорційна виборча система

Пропорційна виборча система виникає наприкінці XVIII ст. завдяки Великій французькій революції. До початку XX ст. вона нараховувала біля 200 різновидів, тому зупинимося на її загальних характеристиках. Сама система створена в інтересах політичних партій. Назву пропорційна система отримала за принципом розподілу мандатів. Кожна партія, яка брала участь у виборах, отримує мандати, кількість яких пропорційна кількості відданих за вказану партію голосів.

При пропорційній системі утворюються великі багатомандатні округи. Часто на практиці законодавство визначає один багатомандатний округ у межах держави. В даному випадку на вказаний округ виносяться мандати, кількість яких відповідає кількості місць у парламенті. Політичні партії пропонують на округ свої списки, в яких кількість кандидатів відповідає кількості мандатів на окрузі. Кожна партія для отримання права участі в виборах повинна надати встановлену законом кількість підписів виборців округу на свою підтримку або внести встановлену законодавством грошову заставу, яка повертається (як правило) за умови проходження партії до парламенту. Також законодавство встановлює відсотковий бар'єр,

який партія повинна подолати для участі в розподілі мандатів. Залежно від законодавства бар'єр може нараховувати 3, 5, 7 % і т. д. від кількості виборців, які проголосували на окрузі. Підписні листи, грошова застава і відсотковий бар'єр застосовуються з метою недопущення до виборів незначних партій.

Після завершення процесу голосування і підрахунку голосів виборців визначається виборча квота.

Виборча квота – це кількість голосів, яку необхідно набрати політичній партії для отримання одного мандату. Найпростіший спосіб визначення виборчої квоти полягає в розподілі кількості виборців, що проголосували в окрузі, на кількість винесених на округ мандатів. Але в такому випадку виборча квота занадто висока і, виходячи зі специфіки законодавства, її зменшують різними засобами. Визначивши виборчу квоту і списки партій, які подолали відсотковий бар'єр, виборча комісія починає розподіляти мандати між політичними партіями. Розподіл відбувається наступним чином. Кількість голосів, відданих за кожну партію, ділиться на виборчу квоту. Отримане ціле число і є кількістю мандатів, що отримала та чи інша партія, однак часто у виборчій практиці після розподілу мандатів залишаються вільні мандати, що не дісталися жодній із партій, які брали участь у їх розподілі. У такому випадку, залежно від законодавства, вільні мандати розподіляються згідно з наступними правилами. *Правило найбільшої виборчої цифри* передбачає отримання по одному додатковому мандату партіями, що отримали більшу кількість голосів виборців. Вказане правило використовується на користь великих політичних партій. *Правило найбільшої середньої виборчої цифри* передбачає наділення додатковими мандатами партій, що отримали більше число у ході розподілу кількості голосів, відданих за окрему партію, на кількість уже отриманих партією мандатів плюс один. *Правило найбільшого залишку* наділяє по одному мандату ті політичні партії, які на

виборчому окрузі отримали найменше число мандатів. Вказане правило застосовується в інтересах середніх і малих політичних партій для більш широкого їх представництва в парламенті.

Визначення результатів виборів при пропорційній системі не закінчується розподілом мандатів серед партії. Наступним кроком є розподіл мандатів у самих партійних списках. Існує декілька систем розподілу мандатів залежно від законодавства.

Система жорстких списків (Україна, Іспанія, Ізраїль) передбачає розподіл отриманих партією мандатів відповідно до порядкового номера кандидатів у списку. Якщо партія отримала 10 мандатів, то їх отримають кандидати, які входять до першої десятки списку. Тому в першу десятку, як правило, включаються партійні лідери і партійні фінансисти.

Система напівжорстких списків (Австрія, Данія) виділяє частину мандатів згідно з порядковим номером кандидата в списку, друга частина мандатів – згідно з внутрішнім рейтингом кандидатів списку. Рейтинг визначається виборцями під час голосування, оскільки закон дозволяє голосувати як за список, так і за окремих кандидатів у самому списку. Припустимо, що партія в ході виборів отримала 10 мандатів, 5 з яких гарантовано отримає перша п'ятірка кандидатів, другі 5 мандатів розподіляються між кандидатами, які отримали більшу частину голосів усередині списку. Така система розподілу можлива на невеликих пропорційних виборчих округах, з незначною кількістю мандатів.

Система вільних списків (Італія, Швейцарія) – місце знаходження в списку не має значення. Мандати розподіляються виключно стосовно внутрішнього рейтингу кандидата в списку, який визначається виборцями в ході голосування. Як і в попередньому випадку, система використовується на невеликих виборчих округах.

Останні дві системи на відміну від системи жорстких списків за своєю суттю є більш демократичними, тому що

виборці можуть відсіяти випадкових кандидатів у вигляді олігархів ("фінансових мішків", які ідуть в політику виключно заради власних інтересів), особистих друзів (кумів, охоронців, водіїв, коханок) так званих лідерів політичних партій. Вони примушують політиків нести більшу відповідальність перед своїми виборцями і роблять їх більш незалежними від партійних лідерів, що в свою чергу демократизує саму партію.

Панашаж (Бельгія, Нідерланди, Люксембург) – різновид системи вільних списків, який дозволяє голосувати за кандидатів різних партійних списків та додавати (вписувати) в списки не зареєстрованих (з той або іншої причини) кандидатів.

Щодо виборчої системи України, то треба зазначити, що вона пройшла шлях від мажоритарної системи до змішаної, але постійна зміна закону про вибори як президента, так і депутатів усіх рівнів говорить про недостатній розвиток системи демократичних інститутів у нашій державі. Для знаходження шляхів удосконалення сучасної виборчої системи України досить важливо проаналізувати досвід інших країн у цій галузі. Найцікавішим для нас буде відповідний досвід тих країн, що мали з Україною подібні умови формування демократичних інститутів. Це перш за все країни Східної та Центральної Європи, ті з них, що мають комуністичне минуле, або ті, які мають реальні напрацювання в даній сфері.

Зараз іде пошук оптимальної виборчої системи – системи, яка б забезпечила справедливе, рівне представництво всього народу держави у законодавчому органі. Цей процес відбувається у надзвичайно складних умовах перехідного суспільства, це складний та водночас відповідальний процес.

ЛЕКЦІЯ № 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

1. Історія виникнення політичних партій як інституту
2. Функції партій у сучасному політичному житті
3. Типологія політичних партій та партійних систем
4. Становлення партійної системи України

1. Історія виникнення політичних партій як інституту

Термін "партія" використовували вже в давньому світі для визначення політичних організацій, що відображали погляди та інтереси тієї чи іншої частини суспільства. Як свідчать історичні матеріали, за часів Афінської держави всередині рабовласницького класу вже існували дві партії: аграрно-консервативна (партія землевласників) та демократична (купці та судновласники). У Давньому Римі існували так звані "елітарні клуби", тобто протопартії. В епоху Середньовіччя в Італії існували партія гвельфів (підтримували Папу Римського і прагнули до республіканського ладу) та гібелінів (прихильники германського імператора й аристократичної форми правління). Також ці партії отримували назву "клієнти", тобто це були тимчасові об'єднання, що створювалися для підтримки того чи іншого лідера – "клієнта".

Прототипи сучасних політичних партій з'являються в часи ранньобуржуазних революцій XVIII–XIX ст. Створюється нова політична система, центральне місце в якій належить парламенту – органу влади, формування якого пов'язане з тим, що все більша частина населення має змогу долучатися до політичного життя суспільства. Партії як необхідний елемент політичного життя вперше виникають у парламентських країнах. Першочерговим варіантом цих партій стають депутатські групи та фракції в парламенті. Як приклад, можна навести фракції "вігів" (лібералів) та "торі" (консерваторів) у британському парламенті, політичні клуби якобінців та жирондистів у Франції.

У XIX ст. в країнах Західної Європи виникають масові партії. Після введення загального виборчого права структура та функції політичних партій зазнали певних змін. Завдяки появі та розвитку робітничого руху виникає новий тип партій, що характеризується масовим членством, розвинутими місцевими організаціями, періодичними з'їздами та членськими внесками.

На початку *формування партології* – науки про політичні партії – неабияке значення мали теорії та погляди М. Острогорського, Дж. Брайса та Р. Міхельса. Засновником загальної теорії політичних партій є французький політолог **Моріс Дюверже** (1917–2014). У своїй монографії "Політичні партії" (1951 р.) він дає визначення цього інституту, описує різні типи партій, їх завдання та функції, засоби формування партій. Майже вперше в сучасній політології він окреслює питання щодо взаємозв'язку партійної, парламентської та виборчої систем. У деяких сучасних державах політичні партії як інститут взагалі відсутні через офіційну заборону. Прикладом таких держав є Катар, Оман, Бутан, Саудівська Аравія.

Політична партія – це організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, соціальної верстви

та намагається реалізувати їх шляхом отримання державної влади або здійснення участі у ній.

Основна мета діяльності партій – отримання політичної влади та реалізація своїх програмних цілей. Цілі та стратегія партії залежать від історичних умов її формування.

Передумовами виникнення політичних партій може бути захист національних, класових, релігійних інтересів тощо. Також це може бути пов'язано з боротьбою під час проведення виборчої кампанії. Не існує єдиного засобу виникнення партій.

Сьогодні прийнято вважати, що є декілька основних шляхів виникнення політичних партій. Партії можуть виникати внаслідок об'єднання груп однакового ідейно-політичного напрямку. Партії можуть виникати внаслідок розколу або об'єднання партій, внаслідок масових рухів діяльності окремих лідерів.

Кожна політична партія має свою власну ідеологію, політичну платформу, методи та засоби діяльності, електорат та соціальну базу.

Структура політичної партії: ядро – партійні лідери та управлінські органи загального рівня; партійний апарат; партійна маса; засоби зв'язку апарату партії із членами партії, оточуючим середовищем та суспільством.

2. Функції партій у сучасному політичному житті

Як політичний інститут, діяльність якого регулюється законодавством і визнається суспільством, політична партія виконує певні функції. У сучасній політології існує декілька варіантів розуміння функцій партій. Так, можна виокремлювати зовнішні та внутрішні функції.

До зовнішніх функцій відносять:

1. Боротьбу за входження до владних структур.
2. Участь у здійсненні державної влади.

3. Формування суспільної думки з метою збільшення прибічників партії.

4. Підготовку кадрів для роботи в державному апараті.

До внутрішніх функцій належать:

1. Розробка ідеологічної та політичної доктрини.

2. Прийом нових членів до лав партії, можливість поповнення партійної каси.

3. Створення друкованих органів та внутрішніх партійних інститутів.

4. Підготовка партійних лідерів.

Якщо брати до уваги вплив, що його чинять партії на процеси політичної соціалізації, мобілізацію нових членів, значення цього інституту для політичної системи, то можна зазначити наступні функції політичних партій: участь у боротьбі за владу; участь у здійсненні державної влади; формування суспільної думки; формування політичної еліти; участь у формуванні політичної системи; формування ідеології та політичної доктрини; об'єднання соціальних груп; формування та обґрунтування інтересів суспільних груп, представництво їх інтересів на державному рівні.

Ураховуючи всі вищезазначені функції, політичні партії виступають певного роду посередниками між політичною системою та громадянами і можуть вважатися основним політичним інструментом у боротьбі за владу та використання цієї влади.

3. Типологія політичних партій та партійних систем

За різними ознаками виокремлюють різні типи партій.

Кадрові та масові партії. Кадрові партії – це продукт еволюції політичних клубів. Їхньою основною рисою є мобілізація у конкретному виборчому окрузі певних людей, що мають змогу забезпечити підтримку партії під час виборів (консервативні партії Європи). Масові партії – це "результат"

загального виборчого права. В якості соціальної бази вони використовують нижчі верстви населення (соціал-демократи та комуністи).

Партії з сильною та слабкою структурою. Сильна структура означає, що внутрішня дисципліна партії вимагає від її членів підкорятися директивам та вказівкам парламентської групи (консервативна партія Великої Британії). Слабка партійна структура означає, що члени партії у парламенті мають повну свободу голосування (партії в США).

Організаційно-оформлені партії, де існують партійні білети, членські внески (комуністи), та *організаційно-неоформлені*, для членства в яких цілком досить звичайної заяви людини щодо своєї належності до конкретної партії.

Партії з прямим членством – коли кожного нового члена приймають індивідуально до лав партії, та *партії з непрямим членством* – людина стає членом партії, долучаючись до певної організації.

Конкурентні партії – діють у рамках плюралістичної системи та *монопольні* – здійснюють найвищу владу в політичній системі, виключаючи будь-яку іншу партію.

Патронажні партії – партія завжди забезпечує пріоритет одного лідера та його штабу; *ідеологічні партії* – орієнтовані на реалізацію принципів, ідей, що задекларовані в їх програмах; *партії, що захищають інтереси певних соціальних груп та верств населення.*

Консервативні, революційні, реформістські – залежно від ставлення партій до соціальних проблем та реалій сьогодення.

Парламентські партії – орієнтовані працювати в парламенті, та *антипарламентські* – принципово відмовляються брати участь у роботі парламенту.

Урядові та опозиційні – залежно від міста та ролі партії в політичній системі суспільства.

Ураховуючи політичний режим, політичну систему та інші особливості, в кожній державі формується власна партійна система.

Партійна система – механізм взаємодії та суперництва партій у боротьбі за владу та її здійснення.

Під час класифікації партійних систем ураховуються наступні чинники: 1) кількість партій; 2) наявність чи відсутність домінуючої партії; 3) рівень конкуренції партій.

Однопартійна система закріплює правлячий статус за однією політичною партією. Така система є характерною для авторитарних і тоталітарних держав (Куба, В'єтнам, Лаос, Малаві). Можуть існувати суто однопартійні системи, де повністю виключається навіть номінальне існування інших партій (СРСР, Куба), і фактично однопартійні системи. У такому випадку керівництво країною повністю здійснює правляча державна партія, а діяльність партій – сателітів – легко регламентується. Така система існувала в країнах Східної Європи до 1988–1990 рр., а наразі діє у Китаї.

Двопартійна система, за якої реальну боротьбу за владу в державі ведуть лише дві основні партії. Одна з цих партій під час виборів забезпечує собі більшість голосів виборців та місць у парламенті (Велика Британія, США). Однак біпартизм не означає, що в суспільстві існують тільки дві партії. За умов існування декількох партій реальними претендентами на владу є дві основні партії, а інші не заважають їм керувати по черзі.

Багатопартійна система, за якої більш ніж дві партії мають достатньо ресурсів для того, щоб впливати на формування та функціонування урядових інститутів. У свою чергу, багатопартійна система також має декілька видів. **Трипартійна** – жодна з провідних партій не може сформувати уряд самостійно, для цього потрібна третя партія, яка завжди проходить до парламенту, бо має певний постійний електорат

(Австрія, Канада, Австралія, де провідні партії отримують 75–80 % голосів та завжди повинні враховувати вплив на електорат "третьої партії"). *Чотирипартійна* – по дві партії лівого та правого блоків завжди змагаються між собою. *Квазімультипартійна* система – коли існує дуже багато політичних партій, і жодна з них не може отримати більшість довіри від своїх громадян.

Взагалі можна говорити, що існує два загальні різновиди багатопартійних систем:

1) партійні системи "поляризованого плюралізму", що характеризуються наявністю антисистемних партій, які не схвалюють існуючий суспільно-економічний лад; також є можливим існування двосторонньої опозиції. За умов існування такої системи одна партія чи навіть декілька з них займають центральне місце в політичній системі;

2) партійні системи "поміркованого плюралізму", коли боротьба за владу точиться між 3–5 партіями і жодна з них не може самостійно виконувати владні повноваження, внаслідок чого формується коаліційний уряд. Партії у такому випадку завжди орієнтуються на те, щоб мати змогу брати участь у роботі уряду.

4. Становлення партійної системи України

Створення партійної системи в Україні почалося з 1990 р. Це був перший етап становлення партійної системи, що тривав до 1995 р. У цей час на противагу колишній однопартійній системі із всесильною Комуністичною партією закладаються підвалини багатопартійної системи. Користуючись новими політичними правами та можливостями, представники різних соціальних груп населення створюють нові політичні партії. Ці партії створюються "знизу". Їхньою базою можна вважати різні соціальні рухи та об'єднання, громадські органі-

зації тощо. Для них ще не є характерним фінансовий тиск певних груп чи сил, лідерами таких партій переважно стають представники або колишньої комуністичної номенклатури, або інтелігенція. Платформою створення є ідеологія та ідеологічні вподобання. Основне протистояння відбувається між старими комуністами та новими політиками й силами, що орієнтуються на загальні демократичні цінності.

На другому етапі становлення партійної системи з 1996 по 1999 рр. партії отримали певний статус. Після прийняття Конституції України 28.06.1996 р. стає зрозумілим і офіційним їх місце в політичному житті суспільства, а також запроваджується мажоритарно-пропорційна виборча система. Згідно з нею, половина Парламенту України обирається за 225 одномандатними виборчими округами, а інша половина – за виборчими списками у загальнодержавному багатомандатному окрузі. На цьому етапі починають створюватися так звані "партії влади": "Народно-Демократична партія", "Аграрна партія України". Також з'являються політичні сили, що їх підтримують певні фінансово-промислові групи: "Батьківщина", СДПУ(о). Можливість створення партій різного типу сприяє розвитку багатопартійності та надає можливість розподілити їх на "ліві", "праві" та "центристські". Отже, можна припустити, що на цьому етапі формується система поляризованого плюралізму.

Третій етап охоплює період 2000–2004 рр., коли починається трансформація партійної системи України. В квітні 2001 р. Верховна рада приймає закон "Про політичні партії в Україні", який повинен був упорядкувати механізми та принципи створення і діяльності політичних партій. Саме на цьому проміжку часу активно починають створювати політичні партії як бізнес-проекти, які фінансуються певними фінансовими групами або окремими олігархами; інколи вони об'єднуються. Так, шляхом об'єднання п'яти партій у 2000 р. з'являється

партія "Трудова солідарність України", яка в 2001 р. стає Партією регіонів. Також з'являються партії-клони, назви яких дублюють існуючі політичні партії та які ніяк не впливають на перебіг політичних подій у суспільстві: три партії з комуністичною ідеологією, декілька демократичних партій тощо. Створюються ці політичні партії "згори", за бажанням певних індивідів, а не великої кількості населення. Також особливістю цього етапу стає створення великої кількості політичних блоків, що є відомими за прізвищами своїх лідерів: "Блок Тимошенко", "Блок Ющенка", "Блок Вітренко". Створення партіями політичних блоків обумовлено перш за все тим, що сама по собі майже жодна політична сила не може похвалитися великим кредитом довіри від населення та упевнено перемогти на парламентських виборах. У цей же час ці політичні блоки беруть активну участь у виборах Президента України в 2004 р. На цьому етапі партійній системі досі властиві ознаки системи поляризованого плюралізму та відчувається помітний розподіл партій на президентські та анти-президентські.

Четвертий етап, на якому відбувається стабілізація партійної системи, охоплює час 2005–2013 рр. Згідно зі змінами до Конституції від грудня 2004 р., політичні партії стають одним з основних інструментів управління державою. Запроваджується пропорційна система виборів до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування. Політичні партії також беруть активну участь у президентській кампанії 2010 р., коли вони всіма засобами підтримують своїх лідерів: Ю. Тимошенко та В. Януковича відповідно. У цей же час остаточно закріплюється вплив фінансових кіл та олігархів на діяльність партій, формування партійних списків, лобіювання конкретних, необхідних для них законів у парламенті. Тоді ж відбувається помітний розподіл політичних партій на прозахідні та проросійські, що аж ніяк не сприяє консолідації суспільства.

За оцінками Центру Разумкова, основними підсумками "післямайданного" періоду еволюції партійної системи стали:

- вихід на політичну арену "нових" партій (створених у процесі акцій протесту та після їх закінчення – "Блок Петра Порошенка", "Народний Фронт", "Самопоміч"), зниження рівня підтримки "старих" партій (у т. ч. провладних – ВО "Батьківщина", ВО "Свобода") та "відносно нових" ("Удар");

- проєвропейське спрямування провідних політичних партій, що сформували коаліцію у Верховній Раді України;

- втрата підтримки і подальше сходження з політичної арени колишньої партії влади – Партії регіонів (партія зазнала розколу і була "заморожена"), а також її сателіта – КПУ;

- втрата політичним спадкоємцем Партії регіонів Партією "Опозиційний блок" монополії на представництво інтересів виборців Півдня і Сходу України;

- переважно лідерський, "персоналістський" характер новоутворених партій, зменшення ваги ідеологій в їх діяльності, спрощення та уніфікація програмно-ідеологічних засад;

- послаблення позицій "останніх ідеологічних партій" в системі – КПУ та ВО "Свобода";

- "віртуалізація" діяльності політичних партій, домінування медіа-технологій, нерозвиненість організаційних структур у регіонах (особливо, в "нових" партій);

- посилення позицій популістських партій і поширення популізму в цілому;

- створення партій на основі структур громадянського суспільства, інкорпорація найбільш активних представників громадянського суспільства в партії;

- започаткування тенденції до утворення олігархічними групами партій, які претендуватимуть на роль "нових" – на перспективу місцевих і в розрахунку на можливість проведення дострокових парламентських виборів.

До складу партійної системи України на нинішньому етапі, можна віднести до 10 політичних партій, які представлені у ВР або мають можливості впливу на політичний процес. У системі продовжують співіснувати середні і малі партії. Система залишалася двополюсною. Один полюс представлений партіями парламентської коаліції (проєвропейської), інший (вага якого значно зменшилася) – "Опозиційним блоком". Рівень представництва крайніх правих політичних сил у Верховній Раді суттєво знизився, ліві партії не представлені взагалі.

Поза межами парламенту відбувається активний процес утворення нових партійних проєктів, динамічні зміни у підтримці парламентських партій, можливе переформатування парламентської коаліції – все це дає підстави для висновку, що процес еволюції партійної системи на даному етапі триває, а сама система ще не набула усталеного вигляду.

Найбільш актуальними проблемами сучасної партійної системи є незадовільне представництво інтересів різних суспільних груп, конфліктний характер відносин між основними суб'єктами та "полюсами" партійної системи, сприяння партійної системи в її нинішньому вигляді закріпленню та інституціалізації соціокультурного поділу українського суспільства.

ЛЕКЦІЯ № 9. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

1. Політична соціалізація особи
2. Політична участь як наслідок політичної соціалізації

1. Політична соціалізація особи

Людина є не лише метою політики, а й її творцем. Від політичної активності й компетентності людей, їхнього ставлення до інституцій політичної влади, усвідомлення можливості свого впливу на зміст і напрям політичного процесу суттєво залежать результати функціонування політичної системи. Беручи активну участь у політичному житті, особа здатна, відповідно до своїх інтересів, впливати на поведінку і становище інших людей, сприяти певним змінам у політичних відносинах. У демократичному суспільстві політична активність є одним із аспектів самореалізації особистості. Перехід України від тоталітаризму до демократії привів до значного зростання кількості людей, що беруть участь у політиці, прагнучи зробити свій внесок у процес розбудови правової демократичної держави в Україні.

Водночас людина відчуває вплив суспільної та політичної систем. Така взаємозалежність проявляється у вимогах системи до продукування індивідів з певними соціальними характеристиками, які набуваються у процесі соціалізації.

Беручи участь у політичному процесі, людина прагне реалізувати свої інтереси, які вона співставляє з інтересами певної групи (нації, етносу, соціальної верстви, партії, релігійної групи тощо), опираючись при цьому на певні суспільні норми, правила поведінки, культурні цінності, традиції цього суспільства, що спрямовують активність особи в соціально визначеному напрямку. При цьому суспільство є "навчальною системою", а сам процес "навчання" – соціалізацією.

Отже, соціалізація – процес входження людини в суспільство, під час якого людина навчається думати і поводитися соціально припустимим чином. В умовах спілкування особи з іншими людьми, соціальними групами у різноманітних сферах людської життєдіяльності відбувається засвоєння й активне відтворення індивідом соціального досвіду. Результатом політичної соціалізації, яка здійснюється в межах загальної соціалізації, є політична поведінка та діяльність людини у сфері політичного спілкування.

Отже, політична соціалізація – це процес засвоєння прищеплених певному суспільству політичних цінностей, настанов, переконань, моделей поведінки, що відбувається упродовж становлення та еволюції індивіда як члена політичної спільноти і спрямований на забезпечення його свідомої участі в політичному житті суспільства.

Опираючись на загальносоціологічну теорію соціалізації, науковці опрацювали теорію політичної соціалізації, яка враховує специфіку політичної сфери. Серед них найвідомішими є:

- рольова теорія, яка трактує процес політичної соціалізації як виконання певних політичних ролей, засвоєння "правил гри" у стосунках з владними інституціями, які набуваються під час тренування індивіда (Р. Ліптон, Т. Парсонс);

- біхевіористична теорія, що пов'язує процес політичної соціалізації зі становленням індивідуальної політичної свідо-

мості на основі цінностей та емоцій, або успадкованих (В. Скінер), або соціально набутих (А. Маслоу, Р. Уолтерс, Р. Лейн);

– психоаналітична теорія, яка розглядає політичну соціалізацію на основі аналізу підсвідомих та ірраціональних мотивів політичної поведінки особи (Е. Еріксон, Е. Фромм).

Під час політичної соціалізації відбувається взаємодія індивіда з політичним середовищем, унаслідок якої особистість набуває або втрачає певні соціальні властивості, які характеризують її як "людину політичну". Ця взаємодія є двостороннім процесом і охоплює інтеріоризацію та екстеріоризацію. Інтеріоризація передбачає перехід у внутрішню структуру людини вимог соціально-політичної системи. Екстеріоризація – це перенесення до політичного середовища набутих індивідом рис.

Під час інтеріоризації формується система особистісної мотивації політичної поведінки кожної особи, яку можна уявити як систему зацікавлених і примусових мотивів політичної соціалізації.

Беручи до уваги найбільш вагомі мотиви політичної соціалізації, політологи формують такі моделі:

– "модель переконання", яка пов'язана з усвідомленням бажанням людини відповідати вимогам політичної системи згідно з внутрішніми переконаннями, через почуття обов'язку, що виникає на основі віри в ефективність і справедливість суспільно-політичного ладу. Ця модель базується на вірі в оптимальності існуючої влади відповідно до політичних ідей, політичних інституцій та політичного керівництва до вимог цього суспільства;

– "модель інтересу", що розглядає людину як вільну особу, яка керується у своїй політичній діяльності передусім особистим інтересом. В обмін на підкорення людина має змогу отримувати певні блага, привілеї, вигоди. Ця модель передбачає

раціональне усвідомлення індивідом можливості отримати вигоду від участі в політиці. На думку політологів, орієнтація на модель інтересу притаманна населенню США. Американський прагматизм, що став своєрідною національною релігією американців, виявляється і в процесі політичної соціалізації, спонукаючи суб'єкта політичної дії керуватися насамперед власними інтересами, бажанням забезпечити особисте благо та отримати користь і вигоду від політичної діяльності. При цьому політику трактують як бізнес, а політиків – як бізнесменів.

Окрім моделей політичної соціалізації, в основі яких – переконання та зацікавленість, є модель, яка ґрунтується на примусових мотивах пристосування до потреб політичної системи – так звана "модель підкорення". Така модель взаємовідносин особи і політичної влади полягає в тому, що людина – це недосконала істота, нездатна самостійно приймати рішення, пасивний об'єкт політики, "гвинтик" у системі. Для приборкання антисуспільних схильностей і бажань індивіда необхідна надособова сила, якою є політична влада. Індивід за таких умов пристосовується до вимог політичної системи. Політична поведінка особи мотивується обережністю, поступливістю під тиском заборон, обмежень, покарань, страхом перед можливістю застосування політичною владою насильства, терору. Підкорення людини державі, партії, еліті обмежує участь у політичному процесі, що призводить до відмови від широкого використання активності особи у підтримці політичної системи.

Загалом політична влада використовує всі мотиваційні моделі. Кожна з цих мотивацій має певне політичне навантаження і свої межі. Розвиток демократії, що впливає на процес цивілізаційного процесу, вимагає обмеження чинника примусу та розширення сфери використання мотивів переконаності й інтересу в системі мотивації людської діяльності.

Функцією процесу інтеріоризації є виховання певного типу громадянина, що базується на формуванні системи особистісної мотивації політичної поведінки. Перетворення засвоєного особою політичного досвіду на політичну дійсність, тобто процес екстеріоризації, також має свої функції. Серед них:

- узгодження політичної поведінки особи з вимогами політичної системи, досягнення суспільного і національного консенсусу;

- функція ціннісної орієнтації, що передбачає формування в особи позитивного ставлення до основних принципів політичної спільноти: свободи, справедливості, рівності, захищеності особистих прав і свобод;

- прагматична, інструментальна функція, пов'язана з практичними потребами особи, участю в політичному житті, можливістю використовувати свої права і виконувати обов'язки, вмінням орієнтуватися у складних суспільно-політичних реаліях, застосовувати різні типи й форми політичної активності.

Хоч кожне суспільство й намагається зробити процес залучення до політики "малопомітним" для самої особи, політична соціалізація є певною мірою керованим процесом. Ще Аристотель писав, що справжнім мірилом політичної системи є той тип громадянина, якого вона виховує. Отже, держава зацікавлена у формуванні певного типу громадянина, який найбільш адекватно відповідатиме запитам і вимогам політичної системи. Сучасні політологи доводять, що індивідуальні цінності людини завжди співвідносяться з моделлю "ідеального громадянина", яка наявна в масовій свідомості кожної конкретної держави. У різних типах суспільств це поняття набуває неоднакового змісту. В умовах панування тоталітарного політичного режиму переважав тип "бездумного ентузіаста", який активно підтримує всі дії й рішення політичної

влади, не замислюючись над їх змістом і результатами. Геть інший тип "ідеального громадянина" домінує в країнах сучасної демократії. Це вільна, відповідальна і політично активна людина, яка серйозно ставиться до своїх громадянських обов'язків, уміло використовує власні права, дотримується законів, регулярно бере участь у голосуванні. На відміну від стародавніх греків, які пов'язували громадянство передусім з відповідальною участю у суспільних справах (кожний, за винятком жінок і рабів, міг брати участь в обговоренні й ухваленні законів), у сучасних демократіях модель "ідеального громадянина" менше акцентує увагу на активній участі, а радше, – на готовності індивіда брати участь у політиці, на знанні політики, вмінні використовувати ці знання.

Згідно з концепцією плюралізму "ідеальний громадянин" має такі характеристики:

- вступає у політику з чітко усвідомленими інтересами, які співвідносить з інтересами суспільних груп, з якими себе ідентифікує;
- має чітко сформовані ідеологічні орієнтації, згідно з якими здійснює свій вибір;
- навчений встановлених суспільством "правил політичної гри", передусім терпіння та толерантності;
- готовий до активної участі в політиці.

Політична соціалізація – це безперервний процес, який не завершується з досягненням людиною певного віку чи соціального статусу. Ступінь політичної активності людини, її політичні погляди та переконання можуть змінюватися впродовж усього життя. Однак можна виділити низку *етапів політичної соціалізації*.

Дотрудовий період загальної соціалізації. На цьому етапі, здебільшого на емоційному рівні, формуються основи політичної культури. Цей період зазвичай збігається з етапом

шкільної освіти. Дитина отримує політичну інформацію від батьків, учителів; у її свідомості відбувається персоналізація політичних образів (наприклад, образу президента чи політичного лідера), з'являються елементи власного політичного досвіду, формується ставлення до влади.

Активний етап розпочинається ще в дотрудовий період, коли людина залучається до участі в діяльності громадських організацій, політичних партій і рухів, локальних політичних структур. На цьому етапі відбувається розширення власного політичного досвіду людини. Особа стає здатною самостійно висловлювати індивідуальні політичні судження, формувати політичні позиції, аналізувати політичну ситуацію, відстоювати політичні ідеали, протистояти тиску колективної думки. Не обов'язково активний етап політичної соціалізації має збігатися з трудовим періодом у житті людини. Вона може розпочатися на дотрудовому етапі, а інколи пік активності людини припадає на пенсійний вік. Саме в цей період людина, вже досягнувши певного соціального статусу та маючи достатньо вільного часу, часто долучається до політичного життя, беручи активну участь у вирішенні громадських і громадсько-політичних проблем. І навпаки, молоді люди, які розпочинають професійну кар'єру, можуть відмовитися від участі в політиці, аби не втратити престижної роботи. Зрештою, внаслідок негативного ставлення до політики людина може ніколи не досягти активного етапу, залишаючись упродовж усього життя пасивною.

Пасивний етап політичної соціалізації передбачає послаблення цього процесу внаслідок свідомого або несвідомого вилучення із системи політичних відносин. Свідомий відхід від політики може бути спричиненим небажанням людини брати участь у політиці. Несвідоме вилучення часто спричинене віковими особливостями (наприклад, похилий вік) чи

станом здоров'я, коли людина вже не може брати участь у політичній діяльності.

Умовою успішної соціалізації є зміна поведінки особи відповідно до потреб суспільства і бажання самого індивіда. Модифікація поведінки особи здійснюється під впливом різних чинників, індивідуальних чи колективних суб'єктів, яких називають "агентами політичної соціалізації". До них належать сім'я, система освіти, закони, референтні групи, політичні лідери, засоби масової інформації тощо. На різних етапах політичної соціалізації вказані агенти по-різному впливають на особистість. Безумовно, сім'я є початковим інститутом, у якому розпочинається процес політичної соціалізації індивіда, що відбувається у декількох напрямках: вплив батьків на дітей, дітей на батьків та соціалізуюча взаємодія дорослих членів родини. Політична соціалізація не є основним завданням сім'ї. Здебільшого у родинному колі не вивчають політичні доктрини, програмні документи політичних партій, не аналізують політичні ідеології, перебіг політичного процесу чи діяльність окремих політичних лідерів. Політична соціалізація відбувається мимоволі, на підсвідомому рівні, у процесі здійснення сім'єю інших виховних функцій. Батьки, демонструючи своє ставлення до громадсько-політичних подій, формують політичні переконання дітей. Власне сім'я є тим фільтром, який добирає та дозує громадські впливи на ще не сформованого (у громадянському плані) індивіда. Основним завданням соціалізації на цьому етапі є прищеплення дитині базових загальнолюдських цінностей, які згодом стануть орієнтирами у виборі громадянської та політичної позиції особистості.

На наступному етапі соціалізації молодой людини важливу роль відіграють такі "агенти" впливу, як школа та групи однокласників. Впливовими чинниками соціалізації періоду шкільної

освіти можуть бути ставлення вчителів до демократії, змістовне наповнення підручників з української історії та культури, шкільні ритуали, політичні учнівські клуби, участь в учнівському самоврядуванні.

Суттєво змінити або зміцнити політичну позицію, сформовану в сім'ї, можуть угруповання однолітків. Саме в таких групах підлітки вперше, без нагляду дорослих, прагнуть відстоювати власну політичну позицію, аналізувати свої політичні погляди.

На наступних етапах кількість агентів політичної соціалізації зростає. Це засоби масової інформації, громадсько-політичні організації, професійні групи, релігійні громади, етнічні групи, які називають референтними групами.

Під впливом референтних груп в особистості формується власна політична позиція, що дає їй змогу оцінювати та відбирати впливи різних агентів політичної соціалізації. При цьому чим активніша громадянська позиція індивіда, тим ширшим є спектр політичної участі людини і вона сама може бути творцем політичних цінностей та агентом соціалізації щодо інших осіб.

На перебіг та зміст політичної соціалізації особи впливає і приналежність до певних соціальних груп, рівень її загальної освіти та культури, психічні особливості індивіда. Вплив цих чинників регулює рівень розвитку суспільства та тип політичного режиму, зокрема можливий у ньому рівень автономності особистості, що приводить до появи різних типів соціалізації, серед яких:

– *гармонійний* – передбачає наявність однорідного культурного середовища, зрілих демократичних традицій, розвинутого громадянського суспільства, які забезпечують діалог між індивідом і політичною владою на основі їхніх спільних ідеалів, норм та цінностей, притаманних цьому суспільству.

Такий тип соціалізації характерний для британсько-американської культури;

– *плюралістичний*, для якого притаманний опосередкований тип взаємодії особистості з політичною владою, наявність значної кількості різноманітних субкультур, у межах яких на основі ідеалів та цінностей свого етносу здійснюється початкова соціалізація індивіда. Динамічна рівновага індивідуальної свободи, конституційне обмеження влади та високий ступінь розвитку громадянського суспільства створюють підґрунтя для консолідованої демократії. Такий тип соціалізації притаманний для країн Західної Європи;

– *конфліктний* тип, у якому спостерігається культурна неоднорідність, спричинена високим ступенем змішаності суспільства, прихильністю індивіда до цінностей роду, племені, клану, касти, що ускладнює досягнення згоди між владою і носіями різноманітних цінностей. Культурна неоднорідність є основою наявності високого ступеня політичного насилля. Засвоєння традицій минає у постійній боротьбі з носіями різних субкультур. Такий тип соціалізації характерний для країн Азії та Африки;

– *гегемоністський* тип передбачає входження людини в політику через прищеплення виняткових цінностей певної політичної ідеології, класу, певної релігії (зокрема, Іслам). Притаманний для закритих політичних систем тоталітарного типу (комуністичні країни), які не визнають цінностей інших систем.

2. Політична участь як наслідок політичної соціалізації

Результатом процесу політичної соціалізації є готовність людини до участі в політичному житті суспільства, що полягає в певному рівні її політичної мобілізованості. Ця готовність охоплює такі елементи:

- достатні для свідомого залучення до політичного процесу знання, які передбачають уявлення про принципи функціонування політичної системи та наслідки участі індивіда в політиці;
- визнання фундаментальних цінностей суспільства на рівні пізнавального, емоційного та вольового аспектів;
- політичні навички, які сприяють переходу до політичної діяльності.

Наявність чи відсутність цих трьох компонентів у внутрішній структурі особистості сприяє появі того чи іншого типу політичної поведінки особи. Вперше таке важливе явище як політична поведінка особи в політичному житті суспільства розглянули вчені-біхевіористи. На їхню думку, об'єктом досліджень політології мають бути дії людей, спрямовані на досягнення їхніх політичних цілей.

Політична поведінка – це та чи інша форма практичної взаємодії соціального суб'єкта з політичним середовищем, через які він виражає ставлення до політичної або всієї суспільної системи й інших соціальних об'єктів. Може бути активною або пасивною, виявляється у політичній зацікавленості та участі, або, навпаки, в політичній байдужості та неучасті. Політична поведінка – це будь-яка форма реакції людини на імпульси, що надходять від політичної системи. Політична поведінка може виявлятися у двох видах: відкритому – участь у політичному житті (політична діяльність) і закритому – політична неучасть (бездіяльність).

Розглянемо детальніше феномен політичної участі. Роль стимулу, який спонукає людину до політичної діяльності, виконують інтереси людей. Під інтересом розуміють спрямованість людини чи групи людей на певний об'єкт або певну діяльність. Усвідомлення людьми власних потреб та можливих шляхів їх задоволення приводить до формування інтересу, який спонукає суб'єкта до суспільної діяльності.

За об'єктом, на який спрямована діяльність суб'єкта, суспільні інтереси поділяють на економічні, політичні, соціальні, духовні. Власне політичні інтереси – це стимул до політичної діяльності індивіда. У процесі реалізації політичного інтересу особистість самостверджується та демонструє ставлення до політичної влади. Оскільки політика є засобом регулювання суспільного життя, то в процесі політичної діяльності задовольняються й інші види інтересів та потреб: економічні, культурні, духовні, релігійні. Інтерес індивіда до політики можуть спричиняти будь-які незадоволені потреби, якщо їх вирішення залежить від дій та рішень влади (шкільна реформа, рівень податків тощо), до того ж ці проблеми можуть набувати політичного характеру, що, відтак, значно посилює ступінь політичної активності людей.

Соціологічні дослідження свідчать, що насамперед через участь у політиці людина задовольняє одну з базових потреб – потребу в спілкуванні. Спілкування відбувається на різних рівнях – у сім'ї, в товаристві, в трудовому колективі. Але політика надає змогу людині спілкуватися з великими групами людей, зіставляти власні інтереси з інтересами групи, впливати на поведінку членів групи. У такому спілкуванні формується громадянська ідентичність людини – усвідомлення себе як члена цього суспільства.

Інколи політиком стає людина, яка не зуміла реалізувати себе у сім'ї, професійній кар'єрі. У такому разі політична участь стає засобом компенсації особистих, професійних або творчих невдач.

Ще одна потреба, яка підштовхує людей до активності у політиці – це потреба особистого контролю над перебігом політичних подій. Об'єктом контролю в цьому разі є політичні інституції, їхня діяльність та поведінка окремих людей і груп у вирішальних громадсько-політичних ситуаціях. Учені вва-

жають, що якщо в процесі участі в політиці не задовольняється потреба у контролі, то це призводить або до відчуження людини від політики, або до її участі в політичних групах екстремістського спрямування, які схильні до насильства.

Політична участь – це форма активної поведінки громадян у сфері політики, дії пересічних громадян, які намагаються впливати на прийняття владою політичних рішень або на вибір політичних лідерів.

Політична участь може бути більш активною і свідомою або більш пасивною (наприклад, виконання чийогось наказу). Але в обох випадках відбувається втручання громадян у сферу політичних стосунків. Жодна сучасна політична система не мінає без такого втручання.

Політична участь може бути організованою або неорганізованою, епізодичною або постійною, прямою або опосередкованою, санкціонованою (легітимною) або несанкціонованою (нелегітимною). З огляду на специфіку розвитку демократичних форм політичного життя, на особливу увагу заслуговує розгляд таких форм політичної участі, як пряма й опосередкована.

Пряма політична участь спостерігається у межах невеликих політичних спільнот і передбачає прийняття рішення більшістю голосів на всенародних зборах. На загальнонаціональному рівні формою прямої участі є референдум та плебісцит.

Референдум (від лат. *referendum* – те, про що треба сповістити). Лідером у проведенні референдумів є Швейцарія (з 1945 по 1980 рр. було проведено 169 референдумів). В умовах сучасного політичного розвитку референдум – це безпосереднє звернення до виборців для остаточного вирішення певного питання. Прикладом такого референдуму може слугувати Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., на якому 90,92 % виборців дали ствердну відповідь на запитання: "Чи

підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?". Це була рішуча перемога демократичних сил, усіх українців на довгому і тернистому шляху до своєї держави. Референдум може мати й локальний характер, якщо на нього винесено питання, що має значення для людей, котрі проживають у певному регіоні.

Іншою формою прямої участі громадян у політиці є плебісцит – опитування населення через голосування про приналежність території, на якій воно проживає, тій чи іншій державі. Під час референдуму або плебісциту остаточне рішення з винесеного на голосування питання ухвалюють самі виборці.

Найбільш поширеною та виправданою в сучасних умовах суспільно-політичного розвитку є опосередкована участь, яка здійснюється у формі представництва. Під час виборів голосуванням виборці обирають представників владних структур, які безпосередньо реалізовуватимуть політичні курси та ухвалюватимуть закони. Делегуючи захист своїх інтересів представникам, люди стають причетними до політики, однак ця форма участі має суттєві недоліки. Вона допускає можливість викривлення волі мас, захист представниками влади власних інтересів (які не завжди збігаються з інтересами виборців) та втрати контролю над своїми представниками.

Упродовж XX ст. у різних країнах світу було здійснено низку досліджень, мета яких полягала у вивченні якісних показників пересічного виборця. Згідно з раціоналістичною моделлю, притаманною для демократичної форми правління, що ототожнюється з народовладдям, виборець має такі риси: усвідомлення своїх інтересів; тверезу й адекватну оцінку інформації; свідомий вибір кращого (на думку конкретного виборця) представника до органів влади. Під час дослідження поведінки виборців раціоналістична модель була спрос-

тована, і вчені дійшли висновку, що пересічний виборець слабо орієнтується у політиці, а його вибір залежить від емоцій, приналежності до певної суспільної групи та впливу агентів політичної соціалізації (сім'я, ЗМІ, політичні партії, трудові колективи тощо). Таким чином, сучасна модель пересічного виборця трактує його як людину, що не дуже цікавиться або зовсім не цікавиться політикою; байдужа до суті проблем, пов'язаних із політикою; має приблизне уявлення про механізми реалізації політики, а отже, не може компетентно оцінювати діяльність політичних партій та лідерів. Загалом, на вибір пересічного громадянина впливають такі чинники:

- структурні, до яких належать модель виборчої системи, ЗМІ, демократичність або недемократичність політичної системи та особливості її побудови;
- ситуативні, до яких належать вплив і кількість наявних у країні політичних партій, авторитет політичних лідерів, можливість створення коаліції;
- кон'юнктурні, серед яких економічне становище держави, міжнародна ситуація, взаємовідносини між політичними партіями та особливості політичної боротьби;
- політична культура, яка базується на демократичних або недемократичних традиціях політичного життя в країні.

Серед політологів дедалі популярнішою стає ідея сполучення прямої та представницької форм участі громадян у політиці. Так, на місцевому рівні більш ефективними є інститути прямої демократії, а інститути представницької демократії, поряд із формами прямої участі громадян, доцільніше використовувати на загальнонаціональному рівні.

Складним соціально-психологічним феноменом є закрита політична поведінка, що виявляється у формі політичної неучасті (бездіяльності). Мотиви відмови громадянина від політичної участі можуть бути спричинені різними чинниками, структурними компонентами яких є:

1) вилучення з політичних відносин, спричинене низьким рівнем розвитку цієї особи;

2) неучасть у політиці як результат заорганізованості політичної системи, низької ефективності механізмів зворотного зв'язку між системою і громадянським суспільством, розчарування у діяльності політичних інститутів, байдужості до їх функціонування;

3) політична апатія як форма несприйняття політичної системи, яка виникає внаслідок чужоземного завоювання (окупації), перемоги контрреволюції, кривавого придушення масових соціальних і політичних рухів;

4) політичний бойкот як вираження активного несприйняття конкретної політичної системи та її інститутів;

5) політичний нейтралітет як вираження задоволення справами в умовах стабільного розвитку системи.

Отже, політична участь і політична неучасть – це дві різні форми політичної поведінки індивіда (відповідно відкрита і закрита), два способи практичної взаємодії соціального суб'єкта з політичним середовищем, через які особа висловлює своє ставлення до політичної й суспільної системи та інших соціальних суб'єктів.

В умовах стабільності суспільно-політичної системи рівновагою між політичною участю та неучастю (політичною бездіяльністю), між суспільним консенсусом і конфліктом є чинники, які забезпечують стійкість, стабільність та демократизм системи. З іншого боку, періоди криз та кардинальних суспільних змін впливають на значне підвищення політичної активності громадян: наприклад, Помаранчева революція 2004 р. в Україні, яка дала поштовх до значного зростання активності українців. Наступні виборчі кампанії в Україні, під час яких обирали до найвищого законодавчого органу – Верховної Ради – засвідчили високий рівень активності громадян.

Проте й надалі в Україні є проблема підвищення компетенції вибору, яку можна вирішити через отримання досвіду політичної участі в умовах демократизації. Однак ця проблема доволі складна й пов'язана з процесом розбудови демократичних традицій та демократичної політичної культури, що вимагає часу і зусиль.

Отже, результатом процесу політичної соціалізації, що має певні етапи, чинники, моделі та типи, є готовність особи до участі в політичній діяльності, залучення її до політичного процесу, який відбувається в межах соціально-політичної системи.

ЛЕКЦІЯ № 10. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

1. Сутність і типи політичних еліт
2. Феномен політичного лідерства і його типологія
3. Політична еліта й лідерство в Україні

Інтерес до феноменів політичної еліти і політичного лідерства та первісні спроби їхнього тлумачення сягають глибокої давнини. Систематичне осмислення, найвищий рівень обґрунтування та практичне застосування теоретичних узагальнень щодо них припадають на ХХ ст. Висновки вчених-політологів, а також суспільно-політична практика виникнення й функціонування політичних еліт і політичного лідерства засвідчують, що вони – реальність нинішнього і, вірогідно, наступних етапів розвитку людської цивілізації.

1. Сутність і типи політичних еліт

Терміном "еліта" (від лат. *eligo* – найкраще, вибране) позначають провідні верстви в суспільстві, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. Залежно від того, які функції здійснює еліта в суспільстві, її поділяють на господарську, духовно-інтелектуальну й політичну. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери, до духовно-інтелектуальної – провідні вчені, діячі мистецтва

і священнослужителі, до політичної – державні й політичні діячі.

Політична еліта – це організована група, яка править у суспільстві (правляча еліта) або перебуває в опозиції до правлячої верхівки (контреліта). Політична еліта бере участь безпосередньо або опосередковано у прийнятті й організації виконання політичних рішень.

Щоб зрозуміти природу й місце політичних еліт у суспільстві, потрібно ознайомитися з основними положеннями елітарних концепцій, серед яких вирізняються моністична і плюралістична.

Моністична концепція еліт сформульована у працях В. Парето, Р. Міллса, П. Бірнбаума. Розглянемо на прикладі теорії В. Парето, який вказує на такі основні риси еліти. По-перше, еліта є однорідною (так звана теорія трьох С); вона усвідомлює, що є прошарком, відокремленим від суспільства, об'єднана спільністю соціального походження та досвіду, відзначається солідарністю при захисті власних інтересів. По-друге, еліта має зверхність над масами, що виявляється у таких елітарних психологічних якостях, як енергійність, мужність, добродішність. Втрата елітою цих якостей призводить до її занепаду. По-третє, всередині еліти відбуваються зміни (так звана циркуляція еліт), під час яких вона допускає у свої ряди нових членів і тим самим зберігає своє панування або чинить опір структурному і кадровому оновленню, що призводить до революцій.

Прихильники **плюралістичної теорії** еліти критично ставляться до розуміння керівної еліти як однорідного прошарку, якому властиве самовідтворення. Вони вважають, що в суспільстві існує багато політичних еліт, які змагаються між собою за владу.

Найвідомішими представниками цієї концепції є Р. Даль, та Р. Арон. Вони вказують на те, що демократичні механізми

влади забезпечують конкуренцію і тим самим доступ до неї представників інших соціальних верств. Така конкуренція між елітами, на думку плюралістів, дає змогу різним соціальним групам впливати на процес прийняття політичних рішень, оскільки вони можуть вибирати ту еліту, яка краще врахує їхні інтереси.

Аналізуючи еліти, потрібно враховувати конкретно-історичні етапи суспільного розвитку. Кожний тип суспільства залежно від історичної епохи має свої критерії оцінки еліт.

Так, у Стародавньому Сході, а також у часи Середньовіччя належність до еліти зумовлювалася соціальним становищем: сам факт народження людини в знатній сім'ї надавав їй привілеї. Така еліта була замкнутою групою і не піддавалася зовнішнім впливам.

У буржуазному суспільстві, в якому були скасовані феодалні привілеї, замість родових еліт з'являлися фінансово-промислові олігархії, які володіли багатством і грошима.

У сучасному суспільстві до еліти входять люди, які володіють не тільки грошима, а й високим інтелектом. Правила жорсткої конкуренції передбачають вступ або вихід з еліти залежно від успіху або поразки кожного і незалежно від його соціального походження і багатства. В конкуренції зростає попит на людей, які мають перевагу над іншими у професіоналізмі, інтелекті, моральних чеснотах, соціальній активності. Соціальне походження і в сучасних умовах відіграє важливу роль у процесі формування еліти, оскільки забезпечує сприятливі стартові умови для набуття елітарних рис, необхідних для здобуття успіху в конкурентній боротьбі.

Аналізуючи поняття "еліта", необхідно зупинитися на понятті "квазіеліта" (квазі – префікс, що означає "нібито", "позірний"). Квазіеліту ще інакше називають псевдоеліта, антиеліта, охлократична еліта. Квазіеліта – це група людей, яка

займає провідні позиції в політичній системі, але не відповідає сучасній моделі елітарних рис, не здатна виконувати належним чином свої функції. Такі еліти компенсують свою професійну неспроможність, інтелектуальну обмеженість активною демагогічною діяльністю, вміло використовуючи інстинкти і стереотипи натовпу у своїх користолюбних цілях.

На основі певних елітарних рис у контексті конкретно-історичного суспільства і політичного режиму еліти поділяють на такі **типи**: *відкриті і закриті, легітимні й нелегітимні, фрагментовані, нормативно та ідеологічно інтегровані*.

До відкритого типу належать еліти, які мають високу горизонтальну і вертикальну мобільність, тобто здатність поповнюватися за рахунок вихідців як із різних елітних груп, так і з соціальних низів. Основними критеріями добору для відкритої еліти є особисті досягнення в бізнесі, політиці й адміністративній діяльності. Поступ на вищий щабель елітної ієрархії тут забезпечується високими професійними і моральними якостями. Для еліт цього типу притаманні такі риси, як відкритість, тактовність, критичність і раціоналізм.

У закритих елітах поповнення рядів відбувається повільно, доступ до них заформалізований і ускладнений. У таких елітах при доборі кадрів акцент зміщується не стільки на професійні якості претендентів, скільки на його відданість системі чи вождю. Місце в елітарній ієрархії забезпечується тут здебільшого завдяки прихильності вищого керівництва, а не на підставі особистих якостей. Закриті еліти відзначаються догматизмом, магізмом, нездатністю йти на компроміси.

Легітимними вважаються ті еліти, які мають владу при добровільній підтримці мас, а нелегітимними – ті, що панують над більшістю з допомогою примусу, насильства й ідеології.

Якщо поділ еліт на відкриті й закриті, легітимні й нелегітимні розкриває спосіб їх формування, зв'язок з іншими соціальними групами, то поділ на фрагментовані, нормативно

й ідеологічно інтегровані розкриває їхню роль у інтеграції суспільства.

За ідеологічними цінностями еліти бувають демократичні, ліберальні, тоталітарні й авторитарні.

За видами політичної діяльності еліти поділяються на державні (адміністративні, депутатські), муніципальні, партійні і громадських організацій (груп тиску).

За місцем у елітарній ієрархії розрізняють еліти вищі, середні і нижчі. До вищої еліти належать особи, які займають найвищі пости в уряді, парламенті, основних партіях, впливових групах тиску і приймають стратегічні рішення. Середня еліта – це депутати, вищі адміністративні посадові особи регіональних і муніципальних органів, бізнесмени, діячі культури, які впливають на процес прийняття політичних рішень. До нижчої еліти входять адміністративний апарат державних органів, керівники регіональних відділень основних партій, а також керівники невливових партій.

2. Феномен політичного лідерства і його типологія

Проблема політичного лідерства має давню історію. В античності лідером вважали особу, здатну творити історію. Певні історичні умови вимагали свого лідера, вождя і завжди з'являлися теорії, які відображали чи рекомендували тип, образ та завдання відповідного лідера.

Політичний лідер – це особа, яка займає перші позиції у політичних структурах: державній владі, органах місцевого самоврядування і політичних партіях, групах тиску тощо.

Феномен політичного лідерства привертав увагу кращих представників світової політичної думки. Античні історики і філософи вбачали його у героях – монархах і полководцях. Н. Макіавеллі розглядав політичного лідера як володаря, здатного використати всі доступні засоби для збереження влади,

наведення порядку. Т. Карлейль, Р. Емерсон вважали лідера творцем історії, наділеним особливим талантом. Ідею політичного лідера як надлюдини сформулював Ф. Ніцше. На його думку, політичний лідер – це завжди сильна особистість, наділена всіма можливими достоїнствами, яка здатна нав'язати свою волю масам.

Жан-Габріель Тард (1843–1904) розглядав феномен лідерства, виходячи з теорії наслідування. За Г. Тардом, люди схильні діяти наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер. У такому розумінні лідер виступає рушійною силою соціалізації особи. Марксистки розглядають політичне лідерство в контексті історичної необхідності і класових інтересів. У такому розумінні лідер обслуговує інтереси класу, що висунув його на політичну арену, не претендуючи на особисті досягнення, а у випадку порушення традиції він може бути усунений тим же класом.

Що стосується типології лідерства, то тут також існують різні підходи. Одним із перших, хто запропонував типологізувати політичне лідерство, був М. Вебер. Виходячи з трьох типів легітимного панування, він виділив три типи лідерства: традиційний, раціонально-легальний і харизматичний.

Авторитет **традиційного лідера** визначається уявленням про спадкоємність влади. Такий тип лідерства характерний для династичних монархій, в яких особа визнається лідером не завдяки визначним якостям, конституції, а лише через те, що вона є представником правлячої династії.

Раціонально-легальний тип лідерства ґрунтується на визнанні особи лідером завдяки певній державній посаді, передбаченій конституцією, як, скажімо, президент.

Харизматичне лідерство засноване на вірі в талант лідера, його месіанську роль у політичному процесі. Такий тип лідера передбачає некритичне ставлення мас до нього. Проте

у випадку невдач такого лідера маси глибоко розчаровуються в ньому, авторитет лідера різко падає.

Сучасна політична наука намагається типологізувати політичних лідерів за їхніми професійними і соціальними рисами, груповими функціями у контексті політичних ситуацій.

У політичній науці існує багато інших теорій, концепцій і трактувань лідерства.

Теорія рис лідерства. За цією теорією лідер повинен володіти певними рисами. Він має глибше та масштабніше мислити, вміти швидко знаходити вихід із певних ситуацій тощо. Якісна перевага – це продуктивність ідей. Людина мусить оволодіти вмінням уникати, а в разі необхідності розв'язувати конфлікти; мати "підхід" до людей, до їхніх проблем і питань, що потребують вирішення. Лідера характеризують високий рівень інтелекту, нестандартне мислення. Усе це має витворити нову якість, що забезпечує лідерові здатність уміло вирішувати весь комплекс проблем, беручи до уваги не лише поточну ситуацію, а й можливі наслідки своїх дій у майбутньому. Нову ідею лідер повинен або вдосконалити, або відкинути.

Залежно від політичного режиму виділяють два типи лідерства: авторитарний і демократичний.

Авторитарне лідерство передбачає одноособову політичну владу, монополізм у прийнятті політичних рішень та здійснення всебічного контролю над політичними процесами. Домінуючим принципом здійснення влади для авторитарного лідера є сила або загроза застосування сили. Авторитарне лідерство пройшло ряд етапів, для яких характерним був свій тип лідера: тиран, абсолютний монарх, диктатор у тоталітарному й авторитарному режимах. Авторитарний лідер – це здебільшого інтроверт, сенсорик, етик, ірраціоналіст.

Тип *демократичного лідерства* почав формуватися ще в часи античної демократії і функціонує в сучасних демокра-

тичних державах. Демократичний лідер формується в умовах конкурентної політичної боротьби, яка передбачає не тільки його високі професійні, інтелектуальні й моральні якості, а й наявність фінансових ресурсів і авторитетної й мобільної команди. Демократичний лідер – це екстраверт, інтуїтивний логік, раціоналіст.

Типологізуючи лідерство, застосовують ще такі поняття, як вождь і керівник. Лідери вождистського типу – це особи, для яких популізм є основним засобом досягнення мети. Щоб підтримати власну популярність, вони апелюють до найнижчих пристрастей мас (страху, ненависті, ворожнечі), вдаючись при цьому до завищених обіцянок, лексики натовпу, улесливості, "правдоподібною" брехні. Поняття "керівник" використовують, як правило, на позначення державної особи, тобто формального лідера, або (при бюрократичній системі формування лідерства) особи, яка призначена зверху, а також лідера загальнонаціонального масштабу.

Основними характеристиками сучасного лідера мають бути:

- політична освіта (знання соціології, політології, права, економічної теорії, менеджменту, історії);
- політичний досвід;
- інноваційність (здатність продукувати нові ідеї, концепції, програми);
- політична поінформованість (наявність детальних знань про різні аспекти життя людей, проблеми населеного пункту, регіону, країни);
- ораторське мистецтво (вміння донести до різних рівнів аудиторії найскладнішу інформацію, переконати людей у правоті власних принципів);
- політична інтуїція (здатність відчувати історичну ситуацію, своєчасно коригувати власний курс відповідно до вимог часу, дотримання правила: не йти на компроміс раніше

відповідного часу, бо можна втратити авторитет, і не йти на компроміс пізніше відповідного часу, бо можна втратити ініціативу);

- прогностичні навички (вміння аналізувати і передбачати події, тенденції розвитку політичних і соціальних інститутів);

- комунікативна майстерність (уміння спілкуватися з різними категоріями населення, добираючи такий стиль поведінки, який врахував би їх смаки, настрої, уподобання);

- арбітражні задатки (вміння знаходити оптимальні рішення в конфліктних ситуаціях і погоджувати різні інтереси);

- організаторські здібності (вміння добрати команду, визначати основні стратегічні пріоритети своєї подальшої діяльності).

3. Політична еліта й лідерство в Україні

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державотворчі завдання у конкретній історичній ситуації. Такі визначні постаті української політичної думки, як В. Липинський, В. Кучабський, Д. Донцов, пояснювали причини поразок українських національно-визвольних змагань відсутністю національної політичної еліти. Це твердження справедливе, якщо брати до уваги те, що політична еліта може сформуватися в умовах національної держави, коли політика є важливою сферою суспільного життя. Короткочасний період боротьби за українську державу і ще менш тривале існування цієї держави в історичному сенсі були недостатніми, щоб визрівала повноцінна національна політична еліта.

Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, а й соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по-сучасному мислити і діяти. Роль еліти в то-

талітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі, що існувала в демократичних цивілізованих країнах. До домінантних рис номенклатури відносяться: сервілізм чиновників нижчих рангів перед вищими, конформізм і безініціативність, "потрійна мораль" (одне думати, друге говорити, а третє робити), кастовий характер відтворення і поповнення рядів, орієнтація на інтернаціональні, а не на національні цінності, глибока відчуженість від інших соціальних верств.

Виключно бюрократичний механізм формування номенклатурних кадрів не передбачав попиту на професійних політиків з високими інтелектуальними якостями, а здебільшого був зорієнтований на осіб, відданих системі, певному номенклатурному кланові і здатних до тонких апаратних маніпуляцій. За цими якостями номенклатура на периферії радянської імперії значно переважала номенклатуру в центрі. Крім цього, вона не приймала самостійно, а тільки виконувала стратегічні політичні рішення і не володіла відповідним кадровим потенціалом для здійснення державних функцій, властивих імперській державі у повному обсязі.

Від початку державного відродження України до других парламентських виборів (1991–1994) правляча еліта в основному формувалася з різних прошарків колишньої номенклатури, а також частково з націонал-демократичної опозиції. Одна частина номенклатурної еліти стала на шлях зміцнення державної незалежності України, але стосовно політичних та економічних реформ зайняла половинчасту, вичікувальну позицію, інша ж її частина почала ревно відстоювати збереження колишнього ладу і повернення до "оновленого" СРСР.

Правляча еліта в Україні на цьому етапі суспільного і державного розвитку виявилася неспроможною до швидких комплексних реформ з таких причин:

1) складалася здебільшого з вихідців соціально-класових груп, які об'єктивно боялися втратити владу;

2) не володіла кадрами, які б відзначалися високою активністю, рішучістю і сучасною управлінською компетентністю;

3) зазнавала сильного спротиву з боку антидержавних і антиреформістських сил;

4) розлад механізмів соціального контролю призвів до поглиблення моральної деградації частини її представників, що виявилось у поширенні таких явищ, як клептократія, корупція і нарцисизм;

5) визначальним у політичному курсі був принцип "головне не реформи, а збереження державності й національно-культурне відродження". Правлячій еліті не протистояла серйозна реформістська опозиція, на роль якої могли б претендувати націонал-демократичні сили, проте вони не мали стратегічної програми реформ, відповідного кадрового потенціалу.

Роз'єднані партійними суперечностями, ці сили не змогли істотно вплинути на процес реформування. Отже, в цілому реформістський потенціал правлячої еліти на початковому етапі становлення Української держави виявився недостатнім, щоб вивести її з кризового посткомуністичного стану. Часткові кроки на шляху фінансової стабілізації, приватизації, структурної перебудови і лібералізації зовнішньоекономічної діяльності призвели до масштабного зрошчування владних структур з кримінальними елементами, швидкої поляризації суспільства.

Еліту цього періоду можна назвати ідеологічною, тому що її діяльність здебільшого скеровувалася на роз'яснення необхідності реформ, а не на їх рішуче здійснення. Цій еліті не вдалося здійснити основних реформістських пріоритетів: прий-

няти нову конституцію, вивести країну з економічної кризи, провести адміністративну реформу.

На зміну ідеологічній еліті прийшла технократична еліта, представники якої були рекрутовані з промислово-підприємницьких кіл центральних і південних регіонів України, а також прагматично зорієнтованих політиків різних політичних сил. Домінантою політичного курсу технократичної еліти стала реалізація національної ідеї в державно-політичному та економічному аспектах. На практиці це означає здійснення конституційної й економічної реформ. Цій еліті вдалося здійснити деякі фінансові стабілізаційні заходи, просунутися на шляху конституційної реформи. Проте повільне і непослідовне здійснення нею інших напрямів економічної реформи, зокрема структурної перебудови і податкової політики, не дають змоги поки що подолати кризові явища.

Українську еліту цього перехідного періоду скоріше всього можна назвати квазіелітою, оскільки їй не вдалося провести рішучих і комплексних соціальних перетворень, витримати випробування на моральну зрілість.

Поступове розшарування номенклатури, формування на її основі підприємницького класу, звільнення масової свідомості від патерналістських, егалітарних і національно-романтичних ілюзій створюють сприятливий ґрунт для появи підприємницької і сучасної адміністративної еліт. Однак таке елітне середовище не в змозі витворити сучасний демократичний тип лідера-реформатора.

Терміном "еліта" позначають провідні верстви суспільства, які керують певними галузями суспільного життя. Політичні еліти – це організовані групи, що здійснюють владу в суспільстві (правляча еліта) або перебувають в опозиції до правлячої верстви (контреліта). До політичної еліти відносять керівну верству державних органів, місцевого самоврядування,

політичних партій, груп тиску, а також представників інших еліт (господарської, духовно-інтелектуальної), що беруть участь у прийнятті та організації виконання політичних рішень.

Політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функції: об'єднувати суспільство навколо загальних цілей; схвалювати та здійснювати компетентні політичні рішення; здійснювати зв'язок влади і підвладних структур; послаблювати емоційну відчуженість між двома частинами державного механізму; підтримувати чи пропагувати соціальний оптимізм; забезпечувати легітимацію наявного суспільно-політичного устрою. Соціальна значущість політичного лідерства залежить від рівня політичної культури й активності мас суспільства.

Політична еліта в розвиненому західному суспільстві відзначається порівняно з іншими суспільними верствами волею до влади, професійною політичною освітою, досвідом, високим соціальним походженням, багатством. У сучасних умовах політичної конкуренції зростає насамперед попит на високі професійні, інтелектуальні й моральні якості політичної еліти.

Функціонуючи в Україні, лідери рідко демонструють свої ідеологічні позиції, діють ситуативно. Це говорить не тільки про особистісну низьку кваліфікацію в сферах духовного життя, політичного менеджменту, а й про відсутність професійних команд у лідерів, які б не тільки забезпечували поточну роботу лідерів, а й розробляли стратегію їхніх дій.

Торкаючись проблеми політичного лідерства в сучасній Україні, можна сказати, що тут мають місце різні підходи. Деякі політологи вважають, що до політичних лідерів досить відносити тільки найвищих керівників держави, які очолюють верховну владу – Президента, голову уряду, голову Верховної Ради. Інші вчені додають до цієї когорти лідерів політичних

партій та рухів, найбільш відомих впливових міністрів, державних діячів іншого рангу, представників вітчизняного бізнесу. А є й такі (це можна часто побачити на сторінках республіканських газет), що до списку політичних лідерів відносять чиновників Адміністрації Президента, особливо його помічників, хоча всім відомо, що "лідерство" цих осіб обмежується їхніми службовими кабінетами та кріслами, з втратою яких зникає і все їхнє політичне лідерство. Тому є сенс обмежити політичних лідерів сучасної України трьома групами, маючи на увазі їхню реальну політичну вагу в українському суспільстві або помітний вплив на досить суттєві верстви, класи чи регіони країни.

До першої групи можна віднести політичних діячів, які обіймали чи обіймають високі державні посади, відомі українському народу, мають певну соціально-політичну базу та підтримку деяких кіл громадськості. До списку цієї групи можна віднести українських Президентів Л. Кравчука, Л. Кучму, В. Ющенка, В. Януковича, П. Порошенка, спікерів парламенту О. Мороза, І. Плюща, О. Ткаченка, В. Литвина, голів уряду В. Фокіна, Є. Марчука, П. Лазаренка, В. Пустовойтенка, Ю. Тимошенко та інших. Слід відзначити, що Л. Кучма, В. Ющенко до свого президентства побували в кріслі голів українського уряду, а перший Президент країни Л. Кравчук, пройшовши багаторічний шлях компартійного функціонера, був головою Верховної Ради України.

Другу групу можуть становити політичні лідери партій та рухів, профспілок, суспільно-політичних об'єднань та організацій, які найбільш впливові в сучасному політичному суспільстві і належать до сучасного українського істеблішменту. Українська багатопартійність часу державної незалежності розкрита в восьмій лекції нашого посібника. Кількість політичних партій завжди коливалася від 100 до 130–180. Кількість

суспільно-політичних об'єднань перевищує декілька тисяч. Але, як було сказано вище, більшість цих партій та рухів є політичним маревом без соціальної бази та будь-якої електоральної підтримки. Деякі політичні партії та рухи, з'явившись на початковому етапі незалежності та заявивши про себе, потім зникли або перетворилися в інші структури. Сьогодні вже залишилися в історичному минулому лідери політичних партій першої хвилі української державної незалежності.

Третя група лідерів складається з умовно регіональних політичних угруповань. Чому умовно? Відповідь дуже проста. Сформувавшись на регіональній основі, ці політичні сили вживають заходів, щоб поширити свої ідеї та структури на інші регіони України. Серед лідерів цієї групи можна назвати Л. Черновецького (Київ), Л. Грача (Крим), Б. Колеснікова (Донецьк) та інших. Політична практика України періоду незалежності свідчить, що більшість лідерів загальнонаціонального рівня прийшли з регіонів, де вони опанували досвід регіональних керівників – В. Чорновіл (Львів), П. Лазаренко (Дніпропетровськ) або сформувалися як політики в регіональних умовах: Л. Кучма, О. Мороз, П. Симоненко, Ю. Тимошенко та інші.

Інтерактивний аналіз як метод комплексного дослідження проблеми лідерства показує, що кожному етапу суспільного розвитку кожній політичній системі й політичному режимові властиві свої методи формування політичних лідерів. За умов тоталітаризму, як правило, діють диктаторські типи лідерів, які оволодівають владою не за демократичними законами, а шляхом маніпулювання свідомістю мас. У державах на пострадянському просторі спостерігається тенденція до утвердження авторитарних режимів і відповідних політичних лідерів.

Проте політична історія свідчить, що лише за умов демократичного суспільно-політичного устрою відкривається

можливість формування політичних лідерів, які в основу своєї діяльності кладуть демократичні цінності. Консолідувати українське суспільство і повернути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень може тільки першочергова і прискіплива увага влади, її політичних лідерів до створення умов суворого контролю за виконанням прийнятих і тих, що прийматимуться, законів та демонстрація особистих зразків поведінки, які б відповідали сучасним демократичним цінностям.

Отже, успіх діяльності сучасного політичного лідера пов'язаний з урахуванням позитивного світового досвіду. Зазначений досвід, поряд із негативними явищами, характерними для політичної сфери, засвідчує зразки високого професіоналізму, моральності, відповідальності перед народом. Надзвичайно важливим у здійсненні політичного лідерства є органічне поєднання особистих якостей лідера з визначальними особливостями національного характеру, ментальності суспільства. Звичайно, не слід скидати з рахунку й сучасні технології реалізації політичного лідерства. Однак вони мають бути лише засобами посилення органічних, професійних характеристик лідера. Якщо їх не існує, тоді виникає явище "штучного лідера", який не може й не повинен довго затримуватися на політичному горизонті.

ЛЕКЦІЯ № 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

1. Визначення політичної культури і її функції
2. Структура і зміст політичної культури
3. Типологія політичної культури
4. Становлення політичної культури України, її основні риси

1. Визначення політичної культури і її функції

Термін "політична культура" вперше з'явився в XVIII ст. у працях німецького філософа **Йоганна Готфріда Гердера** (1744–1803). Його головна робота "Ідеї до філософії історії людства" включала роздуми історичного і культурного плану. Наприкінці XIX – на початку XX ст. зароджуються основні школи і проводяться численні дослідження з психології народів, етнопсихології. В них знання, які потім складуть елементи концепції політичної культури. Вчених завжди цікавили питання, яким чином історія, традиції, звичаї того чи іншого народу накопичуються в так званій "колективній пам'яті", яка визначає поведінкові особливості, своєрідність державного устрою, відношення до інститутів влади.

Таким чином, витоки теорії політичної культури пов'язані із дослідженнями в галузі культурної і політичної антропології, соціальної та етнічної психології, теорії "національного харак-

теру", "розуміючої" соціології (Б. Маліновський, В. Вундт, Л. Гумплович, М. Данілевський, М. Бердяєв, Дж. Уотсон, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Еріксон, М. Вебер, П. Сорокін і ін.).

Найбільш оформлені концепції політичної культури виникають у 50-х рр. ХХ ст. в рамках порівняльних досліджень, якими в цей період активно займалася американська політична школа. Її представники **Габріель Алмонд** (1911–2002) і **Сідней Верба** (нар. 1932) стали авторами-засновниками концепції політичної культури. В 1956 р. вийшла їх книга, яка присвячена порівняльному аналізу п'яти політичних систем (Англії, Італії, Німеччини, США, Мексики). В ній на широкому порівняльному матеріалі було доведено, що політичні системи зі схожим набором політичних інститутів (парламент, уряд, президент, політичні партії і т. д.) функціонують по-різному. Аналіз існуючих політичних інститутів не міг пояснити багатьох розходжень у функціонуванні нібито зовнішньо схожих систем. У цьому ж році з'явилася і книга Х. Файера "Системи правління великих європейських держав", яка також фіксувала ці відмінності.

У 1963 р. виходить книга Г. Алмода і С. Верби "Громадянська культура", в якій була викладена концепція політичної культури. Ця концепція запропонувала пояснення різноманітності політичних систем, зробила більш зрозумілими політичні процеси і явища в різних країнах. У науковій літературі з'являється термін "політична культура", а також її різне трактування у працях **Л. Пая, Р. Фейгена, У. Розенбаума, С. Ліпсета, Р. Петнема, Р. Інглхартта** й ін.

Основу концепції політичної культури Г. Алмонда і С. Верби склали два підходи – системний підхід **Толкотта Парсонса** (1902–1979) і "розуміюча соціологія" М. Вебера. Виходячи з цього, аналіз політичної культури конкретного суспільства включає в себе два рівня – інституціональний (через аналіз

інститутів політичної системи) й орієнтаційний (розуміючий, або пояснювальний). Перший рівень передбачає вивчення політичної культури, а саме конкретних політичних інститутів і організацій (органи державної влади, місцевого самоврядування, а також політичні партії, групи інтересів, суспільні асоціації і т. п.). Другий звертається до основних орієнтацій і уявлень, існуючих в суспільстві по відношенню до політичної влади, політичної системи і її конкретних інститутів, ролі особистості в політиці, можливості впливу на прийняття політичних рішень, відносинами політичної системи із зовнішнім середовищем і т. д.

Політична культура являє собою набір змінних (індикаторів), які пояснюють в цілому специфіку тієї чи іншої політичної системи.

Політична культура виступає складовою моделі культури суспільства в цілому і є похідною від множини факторів: географічного і геополітичного положення тієї чи іншої країни, історії, релігії, традицій, звичаїв, типів ведення господарства, моделей взаємодії між людьми та ін.

За час активних досліджень політичних систем у рамках концепції політичної культури багатьма авторами були запропоновані різні варіанти її визначення, які підкреслювали окремості сторони чи елементи феномена політичної культури.

Політичну культуру визначають як: матрицю настанов і поведінки, в межах якої функціонує політична система; суб'єктивний склад політики (який досліджує діяльність суб'єктів, а не інститутів); систему політичних дій і соціальну практику (**Е. Карр, М. Бернстайн**); спосіб політичної поведінки соціальних груп і природу політичних вірувань; стиль діяльності індивідів у сфері політики; сукупність типових зразків поведінки; модель зразка життя і дій, стан розумів, які їх визначають (**Р. Фейгена**); набір підходів, почуттів і уявлень,

які надають впорядкованості й значимість політичному процесу (**Л. Пай**) чи цінності, уявлення і емоції, що наповнюють змістом політичне життя (**Р. Роуз і М. Доган**); спосіб політичної діяльності.

Американські політологи Г. Алмонд і С. Верба як творці наукової школи дають наступне визначення: **політична культура** – це специфічні орієнтації – установки у встановленні до політичної системи і її різних частин і установки у відношенні власної ролі в системі. Це сукупність орієнтацій у відношенні особливості системи соціальних об'єктів і процесів.

Таким чином, поняття політичної культури належить до набору перемінних, які можуть бути використані при створенні теорій, описі політичної системи. Вони повідомляють про психологічні, суб'єктивні виміри політики і служать пояснюючим фактором усіх політичних дій і вчинків різних суб'єктів політики. Політична культура визначає норми і правила поведінки в політичній сфері, "одушевляє" політику. Вона забезпечує єдність і інтеграцію інститутів влади, надаючи їм цілісності.

Політична культура – політичні традиції, норми, установки, правила політичної дійсності, ідеї, концепції, певна модель бачення принципів взаємовідносин між різними політичними інститутами суспільства.

Політична культура впливає на політичний процес, динаміку змін у сфері державної влади, стан діючих політичних суб'єктів.

До найбільш стійких **функцій політичної культури** належать: *соціалізація* – надбання певних навичок і властивостей в реалізації своїх громадянських прав, політичних функцій та інтересів; *ідентифікація* – розкриває постійну потребу людини в розумінні своєї групової належності і визначенні прийнятних для себе способів участі у вираженні і відстоюванні

інтересів відповідної спільноти; *адаптація* – потреба в пристосуванні до політичного середовища, яке постійно змінюється; *інтеграція (дезінтеграція)* – забезпечує різні групи можливість співіснування у рамках певної політичної системи, збереження цілісності держави; *комунікація* – забезпечує взаємодію всіх суб'єктів і інститутів влади на базі використання загальноприйнятих термінів, символів, стереотипів і інших засобів інформації.

2. Структура і зміст політичної культури

Політична культура – явище зі складною структурою, багаторівневе. Ця складність побудови і організації визначається різноманітними зв'язками політичної культури з різними соціальними і політичними процесами.

На кожному з наведених нижче рівнів формування ціннісних уявлень людини можуть складатися різні погляди, переконання:

- світоглядний рівень, де уявлення про політику поєднуються з індивідуальною картиною світосприйняття;
- громадянський, де людина набуває якісно нового рівня розуміння свого політичного статусу;
- політичний рівень ціннісних уявлень, де напрацьовуються ставлення до конкретних форм правління, політичних режимів, своїх союзників і противників.

Г. Алмонд виділяє такі основні рівні у всіх політичних орієнтаціях:

1. *Пізнавальний (когнітивний)*: знання про політичну систему, політику, її структуру, ролі і їх виконавців.
2. *Емоційний (афективний)*: почуття, настрої й емоції по відношенню до політики, політичних інститутів, конкретних лідерів, а також причини і підстави цих почуттів.

3. *Оціночний (аксіологічний)*: оцінки і судження (добре–погано, нормально–ненормально, гарно–негарно і т. д.) по

відношенню до політики, конкретних політичних дій, інститутів.

Зміст політичної культури складають такі її елементи, як політичні традиції і звичаї, система організації і передачі влади, політичні норми, стереотипи, установки, цінності, знання, ідеї, політична мова, символи і т. д.

Політична культура різних народів істотно відрізняється між собою в уявленнях про те, яким повинен бути рівень втручання держави в життя суспільства і економіку, яку соціальну політику повинен проводити уряд і т. д. В одних країнах увага фокусується на задоволенні державними службами базових потреб населення, в інших люди більш стурбовані питаннями якості життя (захист природи, державна підтримка мистецтва).

Таким чином, для розуміння специфіки політико-культурного стану конкретного суспільства необхідно на кожному з рівнів політичних орієнтацій-уявлень виділити їх основні компоненти і бачити взаємозв'язки між ними.

3. Типологія політичної культури

Для оцінки різних типів культури обираються різні критерії і параметри. Сьогодні найбільш відомі три основні типи політичної культури і три похідні від них змішані типи. Вони запропоновані американськими вченими Г. Алмондом і С. Вербою на підставі характеру ставлення індивідів до влади, політичної системи і уявлень про свою політичну роль.

До основних типів відносяться патріархальна, підданська і активістська політичні культури.

Патріархальна політична культура характеризується суспільною орієнтацією на вождя, лідера. Політичні відносини регламентуються на підставі звичаїв, традицій. Жорстке виконання норм, правил, консервативність. Об'єднання

людей і групова ідентифікація відбуваються за родовими чи клановими ознаками. Легітимізація влади – на основі звичаю. Політичну участь придушено. Ігнорування громадянами політики і її впливу на життя. Такий тип культури є панівним у різних племенах, наприклад африканських, де не існує спеціальних політичних ролей, і вождь або шаман виконує "дифузійні політико-економічно-релігійні ролі").

Підданська політична культура характеризується сильною орієнтацією на державу і політичну систему в цілому. Політична система сприймається як щось могутнє, стабільне і незмінне. Відношення до влади – напівсвідоме, переважно пасивне і лояльно-конформістське. Покірне підпорядкування державним чиновникам і законам, при цьому реальні почуття до влади можуть бути доволі різноманітні: від визнання до глибокого несприйняття. Позиція "підданого": систему змінити не можливо (чи малоімовірно), тому краще їй підкоритися. Функціонує такий тип при тоталітарних, авторитарних політичних режимах (СРСР, Німеччина часів Гітлера, фашистська Італія часів Муссоліні, країни східної Європи в 40–80-ті рр. XX ст., сучасна Росія часів Путіна та ін.).

Активістська політична культура. Їй притаманна орієнтація на активне включення в політичний процес і здійснення впливу як на політичну систему в цілому, так і на окремі її сегменти. Ставлення до політики свідоме і залежить від конкретної політичної ситуації та способів здійснення влади. Відносно високий рівень поінформованості людей щодо політичного життя і такий же рівень вимог до політичної системи. Підтримка політичних курсів і лідерів знаходиться в залежності від виконання цих вимог. Позиція "учасника": політичну систему можна і необхідно змінювати та вдосконалювати. Прикладом можуть виступати країни світу з розвинутою демократією – США, більшість країн Європи, в т. ч. постра-

дянські країни Балтії. Цей тип політичної культури почав активно формуватися в Україні, що мало своє втілення в Помаранчевій революції 2004 р. і революції Гідності 2013–2014 рр.

До похідних типів змішаної політичної культури Алмонд і Верба віднесли *патріархально-підданську, піддансько-активістську і патріархально-активістську культури*.

Окрім названих типів, Алмонд і Верба описали тип політичної культури, який вони вважали найбільш поширеним у демократичних країнах. Це певний середній, піддансько-активістський тип, який вони назвали громадянською культурою.

Під *громадянською культурою* вони розуміли культуру "поміркованості", яка є продуктом тривалого закріплення ліберально-демократичних цінностей, участі громадян в управлінні державою, прийнятті політичних рішень. Вона – результат укріплення довіри між громадянами і владою, розподіл влади між багатьма секторами прийняття рішень, існування спільної відповідальності і співпраці. Зміст її в тому, що громадяни не потребують постійної і активної участі у владі і видають їй певний кредит довіри, що надає владі відносну свободу дій у період між виборами.

4. Становлення політичної культури України, її основні риси

Становлення політичної культури України було зумовлене особливостями соціально-політичних і економічних відносин, історичного розвитку політичної системи, специфікою державотворчих, національних і релігійних процесів.

На політичну культуру України впливали такі чинники: багатовіковий період бездержавності, коли політична діяльність, за винятком певних періодів, була відсутня; панування комуністичного режиму, що зумовило деформацію рис індивідуалізму й прагматизму, формування патерналістських та

колективістських цінностей; поділ українських земель між країнами з різними культурними та політичними системами, що призвело до відчуження між різними частинами народу та країни; низька правова культура; денаціоналізація провідних верств.

Наслідком цих складних і суперечливих процесів було формування таких рис політичної культури України, як:

- тяжіння до малих соціальних груп (родина, коло друзів, трудовий колектив, громада), що спричиняє її маргінальність і унеможливорює інтеграцію в єдину політичну спільноту;
- поєднання тоталітарних і демократичних елементів;
- регіональність (орієнтація насамперед на місцеві, регіональні, за винятком низки місць, інтереси);
- домінування ірраціональних підходів в оцінці суспільно-політичних процесів (перевага емоційності над прагматичністю, здоровим глуздом);
- низький рівень політичної толерантності, нетерпимість до опозиційних ідей і поглядів та політичних опонентів;
- перевага споглядального способу життя над активним, тяжіння до соціальної апатії, ухилення від активних кроків і дій щодо захисту своїх прав і свобод; надмірна соціальна терплячість.

Проте досвід незалежної Української держави, карколомні та трагічні події нашої політичної історії останніх років посприяли усвідомленню необхідності створення найважливіших елементів нової політичної культури у свідомості населення:

- національно-класової та ідеологічної толерантності як гарантії стабільності та недопущення збройного протистояння у середині країни;
- забезпечення єдності країни;
- забезпечення примату прав та свобод громадянина над державними та груповими інтересами;

- активного залучення громадян до процесу прийняття рішень задля формування демократичної культури;
- руйнування стереотипів неповноцінності, хуторянства, перемозі віри у можливість незалежного розвитку, який є основою для рівноправних стосунків з іншими країнами та створення іміджу України як правової, некорумпованої держави, відкритої для всебічних стосунків із рештою світу.

ЛЕКЦІЯ № 12. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

1. Політична свідомість, її загальна характеристика
2. Рівні політичної свідомості:
 - політичний міф і стереотип;
 - громадська думка;
 - політична ідеологія
3. Головні ідеологічні течії: історія і сучасність
4. Ідеології в Україні

1. Політична свідомість, її загальна характеристика

Політика, політична діяльність – це діяльність практична і духовна. Відомий інтелектуал М. Вебер наголошував, що політика робиться головою, а не іншими частинами тіла. Результат діяльності людського мозку – свідомість. Свідомість як феномен соціального життя можна аналізувати з погляду психології і філософії. З погляду психології, свідомість – це здатність відображати оточуючий світ, властивості предметів і явищ за допомогою відчуттів, почуттів, мислення, пам'яті, уяви-фантазії і т. ін. З погляду філософії свідомість – це сукупність знань про оточуючий світ; самосвідомість; цілеспрямованість; індивідуальне (хто здатний на це) ставлення до явищ і подій. Існуючи, функціонуючи, діючи, працюючи в суспільстві, кожна

окрема людина формулює і формує суспільну свідомість й індивідуальну, а великі групи людей продукують масову суспільну свідомість. Зразками, прикладами суспільної свідомості виступає наука, релігія-віра, мистецтво, мораль, правосвідомість. Особливим проявом масової свідомості є політична свідомість.

Політична свідомість з'являється тоді, коли з'являється держава, політико-державна організація людського життя. З розвитком політичного життя розвивається і політична свідомість як здатність особливим чином відображати сферу політичного життя.

Таким чином, політична свідомість – це сукупність почуттів, уявлень, поглядів особистості на політичні відносини; усвідомлення особистістю своїх політичних інтересів, прагнень і несвідомих (позасвідомих) потягів, мотивів. Навіть якщо особистість "не цікавиться політикою", вона залишається носієм політичної свідомості, хоча до певного часу і не розуміє цього. Політична свідомість виявляється у вигляді ідей, віри, знань, оцінок, вражень, емоцій.

Завдяки політичній свідомості регулюється політична поведінка ("Піду голосувати чи не піду голосувати за кандидата в Президенти", "Піду на "Майдан" чи на "Антимайдан"", "Путін – прийди"), пізнавальна поведінка ("Буду засвоювати політичні знання чи не буду"), формується політична оцінка ("Гітлер і Сталін – диктатори чи менеджери", "Путін – х**ло" чи "Месія", "Рятівник Росії").

Політична свідомість – конкретно-історична, відповідає часу, але може швидко змінюватись, зберігаючи міцне історичне (старе) підґрунтя.

Політична наука виділяє декілька видів політичної свідомості. Можна говорити про емпіричну, буденну політичну свідомість, яка формується на базі практичного, щоденного

реального життя. Вищим рівнем є т. зв. політико-ідеологічний яким формується на основі певних теоретичних знань, за допомогою теоретичних і ціннісних міркувань особи, формування цих знань у концепції, ідеї, теорії.

Сучасна наука заявляє про існування політичної свідомості соціальних груп (класова свідомість, свідомість футбольних фанатів), націй – національна свідомість, свідомість політичних партій – ідеології і т. ін.

2. Рівні політичної свідомості: політичний міф і стереотип; громадська думка; політична ідеологія

Першим виявом політичної свідомості є політичний міф і політичні стереотипи як вияви соціальних міфів і стереотипів. Міф (з грец. переказ, легенда) – це священна історія, яка не піддається критиці, раціональному аналізу. Міф – це певним чином фантазія. Міфи переходять із покоління в покоління. І до цього часу поширені міфи "про доброго царя", "про злих ворогів", про "хохлів, кацапів і бульбашів", про "Європу", про "жабоїдів і макаронників", про "братські слов'янські народи". Уже давні греки більш ніж дві тисячі років тому говорили про те, що міфи існують для того, щоб пояснити не тільки складні природні явища, а й складні соціальні процеси, в тому числі й політичні.

Міфи, в тому числі політичні, базуються на стереотипах. Соціальні стереотипи (з грец. stereos typos – твердий відбиток) – прості, схематичні, стандартизовані образи чи уявлення про політичні явища і відносини, способи розв'язання політичних проблем – задач і завдань. Стереотипи складаються на основі досвіду простого життя і більшою мірою некритично. Стереотипи, в тому числі політичні, дозволяють іноді пояснити складні явища політичної сфери, допомагають сприйняти її. У стереотипах, як правило, переплітаються як

істинні, так і хибні, спрощені, викривлені образи політики. Соціальні/політичні стереотипи дозволяють орієнтуватися в складній соціальній дійсності, якою виступає демократичне суспільство. Стереотипи дозволяють приймати рішення незважаючи на певні знання і недостатню інформацію. Особлива роль стереотипів і міфів у закритих, недемократичних суспільствах (Росія, Китай, Північна Корея, Білорусія).

У таких суспільствах масова соціально-політична свідомість "накачується" міфами і стереотипами цілеспрямовано. Найяскравіший приклад останніх років – російське суспільство за панування В. Путіна. Переобтяжена стереотипами свідомість не встигає за змінами, які відбуваються в глобальному світі, тому це суспільство має бути закритим. Стереотипізована свідомість ділить світ на "своїх і чужих", "чорних і білих", "ворогів, чужаків і наших". Така свідомість не хоче сприймати іншої, нової інформації, особливо коли нова дійсність і інформація руйнують комфортне світосприйняття. Стереотипи, більшою мірою, базуються на чуттєво-емоційній сфері особистості, екзальтують її, впливають на ірраціональні, безсвідомі структури людської психіки. Таким чином, стереотипи можуть відігравати як інтегруючу, так і дезінтегруючу, конструктивну і деструктивну роль у політичній поведінці і діяльності особистості.

Специфічним видом соціальної свідомості є громадська думка, у тому числі й щодо політичної сфери життя суспільства. Громадська думка йде далі від міфів і стереотипів, але певним чином базується на них. Громадську думку визначають, як специфічний стан свідомості, в якій виявляється ставлення (закрите таємне чи відкрите) різноманітних груп людей до подій і процесів реального життя, які впливають на їхні інтереси і потреби.

Особливість громадської думки в тому, що вона завжди викаzuється публічно, відкрито і впливає на функціонування

суспільства і його політичної системи. Можливість вільного, відкритого, публічного висловлювання населення з актуальних, складних, "гарячих" тем громадського і політичного життя впливає на розвиток й стан суспільства і робить громадську думку соціальним і політичним інститутом. Процес формування і функціонування громадської думки може проходити стихійно. Однак у сучасних суспільствах великий вплив на громадську думку і формування міфів і стереотипів має діяльність засобів масової комунікації і інформації – TV, радіо, соціальні мережі і т. ін. Через ці інструменти можна маніпулювати громадською думкою і суспільною свідомістю.

Найвищим видом політичної свідомості є ідеологія. Поняття "ідея" в грецькій мові означає "образ, початок, основа". Таким чином "ідеологія" означає набір першооснов-ідей. Завдяки цим ідеям певна соціальна група сприймає та розуміє навколишній світ. У політичній сфері ідеї виправдовують претензії соціальної групи на владу. Релігія і віра теж можуть виступати як ідеологія. Ті ж групи, які не сприймають релігію і віру, створюють свій набір цінностей, творять світську ідеологію. Адже жодна людина не може жити без набору соціальних, економічних, політичних, культурних цінностей. Виникнення поняття "ідеологія" пов'язують з ім'ям **Френсіса Бекона** (1561–1626), але особлива увага явищу ідеології приділяється в XIX ст. У цей час починається поширення таких ідеологій, як лібералізм, консерватизм, націоналізм, анархізм, соціалізм. А XX ст. дало приклади більшовизму (російський комунізм), фашизму, нацизму та інших ідеологій, що вплинули на розвиток суспільства. Із занепадом російського/радянського комунізму на початку 90-х рр. актуальною стала думка про "кінець ідеологій" у глобальному, технократичному світі, але такі думки були передчасні, адже жодна політична сила, яка претендує на владу, не може обійтись без чітких, зрозуміло виголошених аргументів-цінностей на свою користь.

3. Головні ідеологічні течії: історія і сучасність

У сучасному світі "живе" досить велика кількість ідеологій, але в їх основі лежать класичні ідеологічні течії, що зародились у кінці XVIII ст., а розвинулися в XIX і на початку XX ст. До класичних течій можна віднести такі ідеології: лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм.

Лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний) у первісному розумінні – вільнодумство. Як набір певних ідей формулюється в роботах **Дж. Локка** (1632–1704), **А. Сміта** (1723–1790), **І. Бентама** (1748–1832), **Дж. С. Мілля** (1806–1873). Першими "практичними" втіленнями ідей лібералізму стали "Декларація незалежності США" (4.07.1776) і "Декларація прав людини і громадянина" (Франція, 26.08.1789). Більшою мірою, лібералізм – це результат британського політичного досвіду, британської промислової революції і американської революції. В економічній сфері класична ліберальна ідея базується на визнанні приватної власності як необхідної умови індивідуальної свободи; вільної, необмеженої конкуренції, підприємства і ринку; невтручання або мінімального втручання держави в економіку. В політичній сфері класичний лібералізм базується на визнанні ідеї поділу влади, формуванні системи стримувань і противаг в політиці, ідеї правової держави з рівністю всіх перед законом, забезпеченні/гарантії основних політичних прав і свобод: свободи слова, друку, свободи зібрань (мітингів, маніфестацій), свободи політичної діяльності, свободи сумління. Політична наука виділяє дві традиції лібералізму: англосаксонську та континентально-європейську. В англосаксонській традиції особливо виділяється індивідуалізм, абсолютизація вільної торгівлі, інтернаціоналізм. У континентально-європейській особлива увага приділяється ідеї національної консолідації і національної держави, відмові від усіх форм економічного, політичного, інтелектуального авторитаризму.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в умовах трансформації капіталістичної економіки, політичних і соціальних змін в Європі трансформується і лібералізм. Він визнає можливість позитивної ролі держави в соціальному і економічному житті, запозичує ідеї соціальної справедливості й солідарності. **Д. Гобсон** (1858–1940), **Ф. Науман** (1860–1919), **Т. Грін** (1836–1882), **Д. Дьюї** (1859–1952), **Д. Кейнс** (1883–1946) та ін. формують ідеї "нового лібералізму", "соціального лібералізму". Головною ідеєю "неолібералізму" стає ідея побудови "держави загального добробуту". З'являється "теорія справедливості" **Джона Роулза** (1921–2002) як презентація "нового" лібералізму. До визначених теоретиків сучасного лібералізму відносять **К. Поппера** (1902–1994), **Дж. Гелбрейта** (1902–2006), **А. Шлезінгера** (1917–2007). Останній заявив, що завдання сучасного лібералізму – захистити капіталізм від крайнощів капіталістів. Лібералізм, особливо після жаків французької революції 1789–1799 рр., піддався нищівній критиці з боку консерватизму.

Консерватизм (від лат. *conservo* – зберігаю) як термін використав французький письменник **Ф.-Р. де Шатобріан**. У 1818 р. він почав видавати журнал під назвою "Консерватор". Засновниками цієї ідеології вважаються французи **Ж. де Местр** (1754–1821) **Л. де Бональд** (1754–1840) та англієць **Е. Берк** (1729–1797). *Консерватизм* – це реакція на величезні зміни в політичній сфері після американської і французької революції, після масового терору революціонерів і роялістів та наполеонівських війн. Ця система поглядів базувалась на пріоритеті спадковості і традиції перед новаціями. Е. Берк писав: "Те, що можна не змінювати, змінювати не треба". Класичний консерватизм наголошував на необхідності існування і збереженні соціальної ієрархії, неможливості демократичного правління, тому що маси ірраціональні й зобов'язані підкорятись еліті,

а еліта має правити на підставі традицій. Політичні зміни мають бути пристосовані до звичаїв, національних традицій і існуючих форм соціальних і політичних інститутів. У цілому консерватизм відображає ідеї і ідеали тих соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції розвитку суспільства. Консерватори також можуть апелювати до тих соціальних груп, які відчувають страх перед майбутнім. Консерватизм теж змінюється і "йде" за життям.

Неоконсерватизм середини 70-х рр. XX ст. визнав і конституціоналізм, і парламентаризм, політичний і ідеологічний плюралізм, але більшою мірою консерватизм поділяє ідеї елітарної демократії. В економічній сфері неоконсерватизм проголошує мінімальне втручання держави в господарювання, підтримку приватної власності, обмеження і зменшення соціальних програм. Держава більшою мірою має піклуватися про громадську мораль, традиції і стояти на сторожі сімейних цінностей. Гарним прикладом втілення на практиці ідей консерватизму стала політика **Маргарет Тетчер** (1925–2013), яка правила Британією 11 років, і політика **Рональда Рейгана** (1911–2004), який двічі був президентом США. Сучасним прикладом авторитарного консерватизму виступають режими В. Путіна і О. Лукашенка.

Найдавнішу історію мають ідеології, що пов'язані з ідеєю соціальної справедливості, відсутністю в суспільстві багатих і бідних, несправедливих правителів і можновладців. Спочатку вони виступають у вигляді утопій, однак у XIX ст. вони набувають усталених форм, визначених теорій і вчень. "Соціалізм" стає узагальнюючою назвою для них. Ідеал соціалізму базується на відмові від приватної власності і визнанні суспільної (колективної) власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних і духовних благ. В якості механізмів досягнення такої мети соціалізм пропонує державний

(колективний/громадський) перерозподіл прибутків, державно-політичне регулювання економічних і соціальних процесів до того часу, поки держава "не відіме", зрівняння нею норм і принципів соціальної рівності і справедливості. Соціалізм, як витвір європейської соціальної історії, виступав проти лібералізму і консерватизму через те, що вони захищали меншість – буржуазію і аристократію, а натомість більшість Європи – промисловий пролетаріат і дрібне селянство – залишались за межами цих доктрин. Термін соціалізм (від лат. *socialis* – суспільний, громадський) уперше вжили на початку 30-х рр. XIX ст. послідовники **Р. Оуена** (1771–1858) та **А. Сен-Сімона** (1760–1825). На базі соціалізму, в Європі XIX – початку XX ст., виник ряд інших доктрин: анархізм, синдикалізм, комунізм, соціал-демократія. Найвпливовішою ідеологічною течією, що існує до цього часу, є соціал-демократія. Найрадикальнішими, поширеними серед сучасної молоді, є елементи анархізму, синдикалізму, комунізму, антиглобалізму.

Соціал-демократична концепція соціалізму відобразила зміни на краще в соціально-економічному становищі пролетаріату й селянства, особливо в таких країнах, як Британія, Франція, Німеччина, Швеція, Норвегія і т. ін. Соціал-демократія визнала як можливий шлях перетворення суспільства не лише революцію, а й реформи. Соціал-демократія визнала приватну власність, парламентаризм та ідею правової держави. Теоретиками нової доктрини стали **Е. Бернштейн** (1850–1932), **К. Каутський** (1854–1938), **О. Бауер** (1881–1938) та ін. Згодом ідеї соціал-демократії, її національні розгалуження об'єдналися в постулати демократичного соціалізму. Відповідно до демократичного соціалізму, соціалізм не особливий соціально-політичний і економічний устрій, а процес утілення принципу соціальної справедливості. В другій половині XX ст. соціалісти запропонували суспільству "концепцію якості –

життя", "концепцію самоврядного соціалізму", "концепцію економічної (промислової) демократії". Основне завдання сучасної соціал-демократії – поєднати рівність усіх членів суспільства не відмовляючись від технологічної ефективності й індивідуальної свободи.

У країнах, де відбувається процес становлення національних спільнот, перехід від етнічної громади до політичної нації, паралельно проходить процес державно-політичної консолідації. Класичним прикладом втілення ідей націоналізму в XIX ст. в Європі є процес утворення Італії і Німеччини. Адже як єдині централізовані держави з італійською і німецькою націями вони існують трохи більше ста років. *Націоналізм* – термін, який означає пріоритет національно-етнічних цінностей як перед особистісними, так і перед іншими соціальними цінностями. Більшість країн світу була утворена й існує завдяки принципу національної держави. Ідеологія націоналізму складається з ряду аксіом: пріоритету, першості, унікальності (хоча б у чомусь) своєї національної культури перед культурами інших народів і націй; пріоритету національної державності перед усіма іншими формами соціальної організації етносу; пріоритету "народного" (частіше селянського) життя і культурної самобутності перед життєвими цінностями "бездуховної", "відірваної від народу", космополітичної інтелектуальної еліти; пріоритету міфологізованого національного минулого й уявного національного майбутнього перед реально-існуючим сьогоденням.

Націоналізм залишається невід'ємною складовою політичного життя до того часу, поки існують етнічні групи, які не мають ні державності, ні національно-культурної, ні територіальної автономії.

На основі цих базових ідеологій (лібералізму, консерватизму, соціалізму і націоналізму), враховуючи історію кожної

країни, виникали свої особливі і специфічні течії. Разом із тим, слід пам'ятати, що історія ідеологій більшою мірою стосується європейського світу. Азія з Китаєм, Японією і Індією, арабський світ з Єгиптом, Лівією, Іраком, Іраном та іншими країнами, латиноамериканські країни сформували свої специфічні ідеологічні доктрини, які неможливо трактувати однозначно. Важливим залишається вплив релігії і релігійних доктрин (арабський світ), етичних вчень (Китай, Японія, Індія), історико-культурних традицій (африканські країни), поєднання світсько-релігійних елементів (Латинська Америка), історичних традицій (Росія, Україна). В кінці XX – на початку XXI ст. у глобальному об'єднаному світі з'являються нові ідеологічні течії, пов'язані з технократією.

Особливими є ідеології, які освятили утвердження тоталітарних режимів. До тоталітарних ідеологій відносять фашизм, нацизм, російський комунізм (більшовизм, ленінізм, сталінізм) та ін. Тоталітарні політичні режими, які були побудовані під гаслами цих ідей, в основі мають ідею диктатури. Суть цих диктатур – необмежена влада однієї людини (фюрера, вождя, генерального секретаря), групи осіб (хунта) або партії (КПРС, НСДАП). Така влада здійснюється без будь-якого контролю з боку тих, ким правлять.

Першою тоталітарною доктриною новітньої історії людства, що втілилася в реальне життя, став марксизм-комунізм у більшовистському ленінсько-сталінському варіанті. Комуністична партія Росії під керівництвом "вождів" В. Леніна і **Й. Сталіна** (1878–1953) вирішила втілити в життя ідеї К. Маркса. Комуністична ідеологія (марксизм-ленінізм-сталінізм) панували в СРСР з кінця 20-х рр. по 1989 рр. Ідея К. Маркса передбачала утвердження соціалізму і комунізму шляхом революції і проголошення диктатури пролетаріату, ліквідацію приватної власності, знищення експлуаторських

класів, встановлення суспільної власності. В середині 30-х рр. XX ст. в СРСР остаточно утвердилась диктатура вождя – Й. Сталіна і диктатура однієї партії – КПРС. Була відкинута ідея правової держави як буржуазна вигадка і утвердилась ідея боротьби з "ворогами народу", що заважали будувати соціалізм і комунізм. Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. ідеологічна доктрина радянського комунізму "пом'якшала".

"Лівий" тоталітаризм можна знайти в історії ідеології Китаю (Мао Цзедун, маоїзм), Кампучії-Камбоджа (Пол Пот), Куби (Фідель Кастро), Венесуели (Уго Чавес, чавізм), Північної Кореї (Кім Ір Сен, Чучхе), Югославії (Йосип Броз Тито, титоїзм).

Західна Європа уникла "лівого" тоталітаризму, але в 20-ті рр. XX ст. в Італії, а згодом у Німеччині утвердився "правий" тоталітаризм. Якщо в основі комунізму утверджувалась виключна роль пролетаріату, то в правих тоталітарних ідеологіях проголошувалась виключна роль італійської нації (фашизм) і німецької нації (нацизм). Основними ворогами для робітників у радянському комунізмі оголошувались капіталісти і буржуа, а для фашистів і нацистів – євреї, роми, слов'яни. Фашизм і нацизм оголосили виключну роль у будівництві держави дуче (Б. Муссоліні) і фюрера (А. Гітлер). І комунізм, і фашизм, і нацизм виступали за одержавлення економіки, за контроль держави над економікою, за державний соціалізм. І комунізм, і фашизм, і нацизм були ідеологіями війни й мілітаризму. Елементи правих тоталітарних ідеологій можна знайти в історії Іспанії, Португалії, Японії, Аргентини, Греції, Чилі, Бразилії, Уганди.

Частина дослідників вважає, що тоталітарні ідеології, як "ліві", так і "праві" формуються там і тоді, де і коли потрібно придушити елементи демократії. Таким чином, від тоталітарного народження не застрахована жодна з ідеологій.

4. Ідеології в Україні

Історію ідеологій в Україні можна почати з середини XIX ст. Саме з цього часу починають формуватися соціальні групи, які є носіями ідеологій. З середини XIX ст. починає з'являтися українська культурна інтелігенція, яка об'єднується в рух Громад на Наддніпрянщині. Згодом з'являється промисловий пролетаріат. Відбувається розшарування селянства, і різні групи селянства виступають прихильниками різних ідеологічних течій. Особливістю "життя" ідеологій в Україні стало їхнє переплетіння, розрив між різними територіями Західної України, Наддніпрянщини і Східної України. Серед інтелігенції України до 1917 р. поширювались ідеї ліберальної демократії західного зразка. Невеличка частина національної інтелігенції підтримувала ліберальні ідеї з вимогою культурної автономії у складі майбутньої демократичної, парламентської, але монархічної Росії. Ще менша частина інтелігенції бачили майбутню Росію соціалістичною, а Україну її автономною частиною.

Важливим питанням, яке ділило ідеології і тих, хто їх сповідував, стало питання про шляхи і методи досягнення демократії і соціалізму в Росії і відповідно в Україні. Якщо ліберальні демократи і ліберальні соціалісти пропонували шлях реформ і поступових змін, то частина молодії інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. заявила про радикальні методи досягнення соціалізму – методи революції. Так, на початку XX ст. окремі діячі формували еклектичну ідеологію, де поєдналися ідеї К. Маркса з його революцією і диктатурою пролетаріату і ідеї автономістського націоналізму. Прихильниками таких думок були **Д. Антонович** (1877–1945), **В. Винниченко** (1880–1951), **С. Петлюра** (1879–1926). І лише одна людина оголосила себе радикальним націоналістом. Це був **М. Міхновський** (1873–1924). Серед селянства поширювалась ідеологія

зрівняльного перерозподілу землі. Пролетаріат був заклопотаний важкими умовами праці і одинадятигодинним робочим днем, тому більшою мірою зосереджувався на економічних вимогах. Верхівка російського й українського суспільства – аристократія і бюрократія – намагалася зберегти монархію, сповідуючи консерватизм російського зразка, який базувався на двох постулатах: "самодержавство, православ'я, народність" і "розумом Росію не зрозуміти, вона особлива, в неї треба просто вірити".

Революція 1905–1907 рр., а згодом революція 1917–1921 рр. відбувалися в умовах гострої боротьби кількох основних ідеологічних течій: ліберально-демократичної, поміркованої соціал-демократичної, радикальної соціал-демократичної (революційної), самодержавно-консервативної і без сумніву т. з. "бунтарської" з домішкою автономістсько-федеративного націоналізму. Західні українці завдяки близькості до Європи і парламентаризму змогли сформулювати трохи краще свої ідеї як ідеї соціал-демократичні, реформістські, автономістські, але через те, що в Галичині української інтелігенції було ще менше ніж на Наддніпрянщині, суперечки між лідерами були ще запекліші. Вагомим феноменом ідеологічного життя західних українців стало москвофільство. *Москвофільство* (сучасний "Русский мир"), яке підтримувалося Росією, пропагувало ідею єдиного руського народу, ідею однієї мови, однієї культури й історії. Москвофільство розглядало українців як руських людей, яких треба звільнити від австрійців і поляків.

Таким чином, до революції 1917 р. українське суспільство підійшло розколотим на ідеологічні групки, досить невеликі, з обмеженим впливом на суспільство і бажанням територіальної, а якщо неможливо, то хоча б культурної автономії.

У 1917–1921 рр. в Україні відбувались фактично дві революції: російська і національно-демократична. Російська революція проходила під гаслами лібералізму, соціал-демократії і її

радикальної версії – більшовизму-ленінізму. Російська революція, занепад Австро-Угорщини створили умови для розгортання української революції. Серед українських політиків 1917–1921 рр. були поширені ідеї лібералізму і соціал-демократії, що віддалено нагадували європейські зразки. Серед можливих селян і середняків панувала одна ідея – збільшити земельну власність. Серед бідних селян – переділити землю. Серед робітників панував "ідеологічний хаос". Але найбільш активні підтримували як помірковану соціал-демократію, так і ідеї більшовизму-ленінізму.

Феноменом української революції стало формування націонал-комунізму. Український націонал-комунізм заявляв про необхідність більшої самостійності Української соціалістичної республіки (УРСР) у складі комуністичного Радянського Союзу (СРСР). Окремі націонал-комуністи навіть заявляли про психологічну втечу від "московської культури". На початку 30-х рр. Й. Сталін знищив ідеологів націонал-комунізму. Перемога більшовиків (ленінців, комуністів) на теренах колишньої Російської імперії призвела до утвердження комуністичної ідеології. Будь-яка інша ідеологія в СРСР і Україні зокрема була заборонена до 1989 р. З 30-х рр. до 1953 р. в СРСР панував сталінізм як тоталітарна ідеологія "лівого" зразка. Характерними ідеями сталінізму стали: вождізм, культ вождя; ідея державного соціалізму, заперечення приватної власності; відмова від ідеї поділу влад; заперечення "буржуазних прав і свобод", відмова від ідеї "правової держави"; утвердження влади однієї партії; боротьба з "ворогами народу"; державний терор як метод залякування суспільства; поширення комунізму сталінського/радянського зразка в Європі і світі за допомогою революцій і війн; ідея знищення капіталістичних країн. Після смерті Й. Сталіна радянська/комуністична ідеологія "пом'якшала" і трансформувалась в авторитарно-соціалістичну.

Основою цієї ідеї став мілітаризм, соціальний захист трудящого населення, пропаганда успіхів соціалізму.

З 1985 р. в СРСР і Україні починають вільно поширюватись будь-які ідеї і ідеології, але Конституція України в ст. 34–37 наводить ряд обмежень щодо змісту ідеологій. В силу історичного розвитку, на цей час не можна однозначно визначити, яка ідеологія в Україні має найбільшу кількість прихильників.

Війна Росії проти України, яка почалась 26 лютого 2014 р., окупація Криму, підтримка військами і зброєю терористично-сепаратистського заклоту на Донбасі з весни 2014 р. сприяли поширенню в українському суспільстві націоналістичних ідей, пов'язаних із посиленням української держави.

Про те, що таке ідеологія, завжди йшли і будуть йти суперечки. Оцінки феномену ідеології коливалися дуже радикально. Головний сенс ідеології – окреслити межі і риси влади і владних відносин, створити "проект" політичних і соціальних відносин у суспільстві. Ідеологія – це набір цінностей, принципів, ідей. Вона пов'язує цими цінностями політичну теорію і політичну практику.

Кожна ідеологія не є незміною і закритою. Вони "обмінюються" одна з одною, переплітаються, змінюються під впливом історичних явищ і феноменів, трансформуються. Характерною рисою життя ідеології є їхній постійний конфлікт і зіткнення.

Хтось говорить про "кінець" ідеологій, але українська політика і українське суспільство потребують інституалізації ідеологічних цінностей.

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

СЕМІНАР № 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

1. Виникнення політології як науки. Основні етапи її розвитку політичних знань.

2. Предмет і об'єкт політології.

3. Зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними дисциплінами.

4. Методи та функції політології.

Основні поняття та категорії: політика, об'єкт і суб'єкт політики, методи дослідження, громадянські функції політології.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає політологія? Дайте визначення політології як науки.

2. Визначте передумови появи політології як самостійної науки.

3. Назвіть основні етапи розвитку політології.

4. Якими методами користується політологія при вивченні свого предмету?

5. Які функції виконує політологія?

6. У чому полягає суть взаємодії політології з іншими суспільствознавчими науками?

Тестові завдання

1. Дайте визначення політології:

а) наука про політику;

- б) наука, що вивчає політичну систему;
- в) наука, що вивчає політичні процеси;
- г) усі відповіді є правильними.

2. Що є об'єктом політології?

- а) політична сфера суспільного життя;
- б) суспільство;
- в) владні відносини;
- г) життя суспільства.

3. Де і коли була створена перша в світі кафедра політичної науки?

- а) 1838 р., Сорбонна, Франція;
- б) 1857 р., Колумбійський університет, США;
- в) 340 р. до н. е., Академія Платона, Греція;
- г) 1948 р., Оксфорд, Велика Британія.

4. Вкажіть основні методи політології:

- а) нормативно-ціннісний та інституціональний;
- б) структурно-функціональний;
- в) психологічний;
- г) усі вищезазначені.

5. Що з нижчезазначеного є функцією політології?

- а) нормативна;
- б) світоглядна;
- в) прогностична;
- г) харизматична.

СЕМІНАР № 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

1. Особливості релігійно-міфологічних ідей Стародавнього світу.
2. Політична думка античності.

3. Релігійно-політичні концепції Середньовіччя.
4. Політичні вчення Нового часу.
5. Розвиток політичних ідей та концепцій у XIX – на початку XXI ст.
6. Розвиток політичної думки в Україні.

Основні поняття та категорії: політична історія, політична думка, політична доктрина, політична концепція, політичне знання, політична наука.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому сутність основних політичних концепцій Стародавнього Сходу?
2. Що нового внесли філософи античного світу в політичну думку?
3. Дайте характеристику соціально-політичним поглядам часів Середньовіччя.
4. Визначте базові засади вчення про політику Н. Макіавеллі.
5. Розкрийте сутність політичної думки Нового часу.
6. Зробіть порівняльний аналіз вчень про державу Т. Гоббса і Дж. Локка.
7. У чому полягає сутність ідей про державу та право Г. Гегеля та І. Канта?
8. У чому сутність основних політичних ідей марксизму?
9. Дайте характеристику розвитку політичних ідей в Україні в різні історичні часи.
10. Охарактеризуйте політичну думку кінця XX – початку XXI ст.

Тестові завдання

1. Праця Платона, в якій він описує устрій ідеального суспільства має назву:
 - а) "Філеб";
 - б) "Федр";

- в) "Діалоги";
- г) "Держава".

2. Хто з представників Давнього Світу поділяв форми правління на правильні та неправильні?

- а) Платон;
- б) Сократ;
- в) Аристотель;
- г) Марк Тулій Цицерон.

3. Згідно з Августином Аврелієм, держава є результатом:

- а) народної волі;
- б) волі Бога;
- в) волі правителя;
- г) волі природи.

4. Автором праць "Політика" та "Афінська політія", що зображають устрій держави та суспільства, є:

- а) Т. Мор;
- б) Платон;
- в) І. Кант;
- г) Аристотель.

5. За Т. Аквінським, головною ознакою державної влади є:

- а) захист від варварів;
- б) забезпечення соціальної справедливості;
- в) право видання законів;
- г) монополія на фізичне насильство.

6. Засновник утопічного соціалізму:

- а) Ж. Боден;
- б) Н. Макіавеллі;
- в) Т. Мор;
- г) М. Падуанський.

7. Що є основним внеском Н. Макіавеллі у політичну науку?

- а) розділення понять держави та суспільства;

- б) обґрунтування самостійності політичної сфери;
- в) відокремлення політики від моралі;
- г) усе вищезазначене.

8. Основною метою політики, за Н. Макіавеллі, є:

- а) підтримка та посилення влади;
- б) захист безпеки громадян;
- в) збір податків;
- г) видання законів.

9. Засновником теорії державного суверенітету є:

- а) В. Парето;
- б) П. Сорокін;
- в) Ж. Боден;
- г) Ф. Бекон.

10. Автором принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову є:

- а) Т. Гоббс;
- б) Дж. Локк;
- в) Н. Макіавеллі;
- г) Ш.-Л. Монтеск'є.

СЕМІНАР № 3. ПОЛІТИКА І ВЛАДА

1. Сутність влади як соціального явища.
2. Основні концепції влади.
3. Визначення політичної влади та її ознаки.
4. Ресурси і сила влади, легітимізм та законність влади.
5. Визначення політики та її види.

Основні поняття та категорії: влада, основні концепції влади, ресурси влади, легітимність і законність влади, політична влада, ознаки політичної влади, політика, внутрішня та зовнішня політика.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке влада як соціальне явище?
2. Розкрийте сутність основних концепцій влади.
3. Що таке політична влада? Які її ознаки?
4. Назвіть головні ресурси влади.
5. Як співвідносяться між собою поняття "легітимізм влади" та "законність влади"?
6. Проаналізуйте політику як соціальний інститут.
7. Які функції виконують внутрішня і зовнішня політика?

Тестові завдання

1. З грецької "politike" – це:
 - а) мистецтво управління державою;
 - б) мистецтво управління світом;
 - в) управління суспільством;
 - г) управління людьми.
2. Галузь політичної науки, що досліджує владу, називається:
 - а) теологія;
 - б) фактологія;
 - в) партологія;
 - г) кратологія.
3. Який із типів легітимності влади ґрунтується на підпорядкуванні законам, у межах яких обираються та діють представники влади?
 - а) харизматичний;
 - б) легально-раціональний;
 - в) ідеологічний;
 - г) традиційний.
4. Влада – це...:
 - а) здатність і можливість здійснювати свою волю, мати вплив на людей;
 - б) суспільне явище, пов'язане з необхідністю прийняття рішень;

- в) прагнення домагатися виконання прийнятих рішень;
- г) процес керівництва державою та суспільством.

5. Хто з учених виділив три ідеальних типи легітимної влади (раціональну, традиційну та харизматичну)?

- а) А. де Токвіль;
- б) Б. Спіноза;
- в) М. Вебер;
- г) Г. Алмонд.

6. Синонімом терміна "легітимність влади" є:

- а) практичність;
- б) законність;
- в) сумісність;
- г) послідовність.

7. Що є головним інструментом зовнішньої політики?

- а) дипломатія;
- б) війна;
- в) політичний шантаж;
- г) економічна блокада.

8. Що з нижчезазначеного не є функцією зовнішньої політики держави?

- а) захисна;
- б) інформаційно-представницька;
- в) організаційно-посередницька;
- г) біхевіористична.

9. Різновидом політичної влади є:

- а) влада неформальних груп;
- б) влада громадських організацій;
- в) влада громадсько-політичних організацій;
- г) сімейна влада.

10. Згідно з Конституцією України народ як єдине джерело влади є вираженням:

- а) державного суверенітету;
- б) народного суверенітету;
- в) національного суверенітету;
- г) демократичного суверенітету.

СЕМІНАР № 4. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ВЛАДИ ТА ЙОГО РІЗНОВИДИ

1. Визначення політичного режиму і факторів, які розкривають його сутність.

2. Основні різновиди політичних режимів.

3. Тоталітаризм як соціально-політичний феномен ХХ ст.

4. Основні характеристики авторитарного політичного режиму та його сучасний стан.

5. Ліберальний режим як трансформаційний тип.

6. Демократія як політичний режим: історія і сучасні форми.

Основні поняття та категорії: політичний режим, класифікації політичних режимів, легітимність влади, тоталітаризм, авторитаризм, ліберальний режим, демократія.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте поняття політичного режиму.

2. Які основні фактори розкривають сутність різних політичних режимів.

3. Назвіть основні різновиди політичного режиму.

4. Охарактеризуйте недемократичні політичні режими (тоталітарний та авторитарний). Що в них спільного та відмінного?

5. Розкрийте природу ліберального та демократичного політичних режимів.

Тестові завдання

1. До політичного лексикону термін "тоталітаризм" запровадив:

- а) Дж. Джентіле;
- б) А. Лінкольн;
- в) К. Поппер;
- г) З. Бжезінський.

2. Хто з політологів є автором поліархічної моделі демократії?

- а) М. Вебер;
- б) Р. Даль;
- в) Г. Алмонд;
- г) С. Хантінгтон.

3. Який з політичних режимів передбачає всеохоплюючі форми державного контролю?

- а) авторитарний;
- б) тоталітарний;
- в) демократичний;
- г) правовий.

4. В якій країні вперше був встановлений фашизм?

- а) СРСР;
- б) Німеччина;
- в) Іспанія;
- г) Італія.

5. За яких режимів відсутній культ особистості?

- а) ліберальний і тоталітарний;
- б) тоталітарний і демократичний;
- в) ліберальний і демократичний;
- г) демократичний та авторитарний.

6. Що є характерною ознакою тоталітаризму?

- а) концентрація усієї повноти влади в одній партії;
- б) вільні від цензури ЗМІ;

- в) високий ступінь розвитку громадянського суспільства;
 - г) розвинута соціальна політика.
7. Ознакою будь-якого політичного режиму є:
- а) форма державного правління;
 - б) форма державного устрою;
 - в) органи місцевого самоврядування;
 - г) ступінь реалізації прав і свобод громадян.
8. Автором класичної типології політичних режимів є:
- а) Аристотель;
 - б) З. Бжезінський;
 - в) М. Вебер;
 - г) Т. Гоббс.
9. Які риси характеризують демократичний режим?
- а) плюралізм та багатопартійність;
 - б) наявність партій – сателітів;
 - в) залежність церкви від держави;
 - г) вибори мають декларативний характер.
10. Які ознаки характерні для політичного режиму сучасної України?
- а) посилення тіньового механізму влади;
 - б) наявність політичного й ідеологічного плюралізму;
 - в) контроль громадянського суспільства за діяльністю державних органів влади;
 - г) ліквідація системи привілеїв, пов'язаних із володінням владою.

СЕМІНАР № 5. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

- 1. Поняття та сутність держави та її базові ознаки.
- 2. Теорії виникнення держави.

3. Функції держави (внутрішні і зовнішні).
4. Структура державної влади.
5. Центральні державні органи України, їх особливості.
6. Основні форми державного правління та їх сутність.
7. Державний устрій: поняття, типи та їх характеристики.

Основні поняття та категорії: держава, теорії виникнення держави, функції держави, форма державного правління, монархія, республіка, парламентська республіка, президентська республіка, теократія, форма державного устрою, унітарна держава, федерація.

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Дайте визначення держави та назвіть її базові ознаки.
2. Які теорії виникнення держави Вам відомі, як вони пояснюють її виникнення?
3. Назвіть основні функції сучасної держави.
4. Яку структуру має держава? Розкрийте функції її органів.
5. Що таке форма державного правління? Які типи форм державного правління Ви знаєте та які ознаки вони мають?
6. Яку форму державного правління має Україна? Назвіть основні інститути держави України.
7. Охарактеризуйте різні форми державного устрою.

Тестові завдання

1. Хто першим увів поняття "держава" у науковий обіг?
 - а) Аристотель;
 - б) Дж. Локк;
 - в) Р. Даль;
 - г) Н. Макіавеллі.
2. Що є найбільш нестійкою формою державного устрою?
 - а) унітарна держава;
 - б) федерація;
 - в) конфедерація;
 - г) наднаціональне об'єднання.

3. Що спільного між парламентською республікою та парламентською монархією?

- а) політична відповідальність уряду перед нижньою палатою парламенту;
- б) принцип формування уряду;
- в) право голови держави розпускати парламент;
- г) відсутність інституту президента.

4. Функції держави зазвичай поділяються на

- а) економічні й соціальні;
- б) військові й дипломатичні;
- в) вхідні та вихідні;
- г) внутрішні та зовнішні.

5. Якої теорії походження держави не існує:

- а) теорії суспільного договору;
- б) патріархальної;
- в) класової;
- г) зоряної.

6. Якого типу федерації не існує?

- а) територіальної;
- б) національної;
- в) змішаної;
- г) унітарної.

7. Що є характерною ознакою республіканської форми правління?

- а) усі вищі органи влади обираються;
- б) народ має безпосередній вплив на владу;
- в) народ може скинути владу, яка не подобається;
- г) влада зобов'язана діяти в межах закону.

8. Якого типу монархії не існує?

- а) абсолютного;
- б) парламентського;

- в) дуалістичного;
- г) феодалного.

9. Які форми унітарної держави існують?

- а) централізована та децентралізована;
- б) пряма та непряма;
- в) президентська і парламентська;
- г) виборча і спадкова.

10. Згідно з вченням К. Маркса, держава виникає, коли

а) на певній стадії первісного ладу суспільства з'являються надлишки продукції, майнова нерівність, відбувається поділ на класи;

б) люди домовляються між собою про те, що деякі з них будуть керувати, а інші – підкорятися їх рішенням;

в) члени одного суспільства завойовують інших;

г) люди вирішують, як комфортно співіснувати один з одним, і кожна людина сама для себе створює закони.

СЕМІНАР № 6. ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Правова і соціальна держава: концептуальний вимір.
2. Основні засади (принципи) правової держави.
3. Ознаки правової держави.
4. Поняття громадянського суспільства: історична ретроспектива та сучасний стан.
5. Особливості формування громадянського суспільства в Україні.
6. Взаємодія правової держави і громадянського суспільства.

Основні поняття та категорії: держава, соціальна держава, правова держава, засади й ознаки правової держави, концепції правової держави, громадянське суспільство, історія становлення громадянського суспільства, особливості громадянського суспільства України.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки правової держави.
2. Укажіть принципи правової держави.
3. Чи збігається проголошення України правовою державою (Конституція України, ст. 1) з сучасним реальним становищем у країні?
4. Що таке політичні права? Якими міжнародними документами та законами України вони закріплені?
5. Назвіть головні ідейно-політичні передумови сучасних концепцій громадянського суспільства.
6. У чому полягає суть громадянського суспільства і які форми його функціонування?
7. Поясніть взаємодію громадянського суспільства з державою.

Тестові завдання

1. Свобода совісті – це:
 - а) право людини вирішувати, за кого голосувати на виборах;
 - б) право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи або дотримуватись атеїстичного світогляду;
 - в) право людини чинити по совісті;
 - г) право людини на власну думку.
2. Назвіть автора теорії поділу влади, яка була сформульована в його знаменитій книзі "Про дух законів":
 - а) М. Вебер;
 - б) П. Сорокін;
 - в) Ш. Л. Монтеск'є;
 - г) К. Маркс.
3. Внутрішні функції держави охоплюють:
 - а) оборонну та національну безпеку;
 - б) законодавчу;
 - в) соціальної аномії;
 - г) лобіювання.

4. Сутність громадянського суспільства відображає принцип:
- а) жорсткого контролю держави за суспільством;
 - б) монополії держави чи певної політичної сили на ідеологію;
 - в) права громадян розглядаються як найбільша цінність;
 - г) доступ лише окремих соціальних груп і прошарків до участі в державних і суспільних справах.
5. Сучасному українському суспільству властиві:
- а) високий рівень недовіри населення владним структурам;
 - б) орієнтація політичних партій на представлення інтересів певних соціальних груп;
 - в) розвинутий та значний за чисельністю середній клас;
 - г) високий ступінь залучення громадян до організованої громадсько-політичної діяльності.

СЕМІНАР № 7. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

1. Визначення виборів, їх сутність, види та функції.
2. Виборча система: поняття, типологія.
3. Особливості мажоритарної виборчої системи.
4. Основні характеристики пропорційної виборчої системи.

Основні поняття та категорії: вибори, історія виборчого процесу, виборче право, функції виборів, принципи організації демократичних виборів, виборча система, пропорційна та мажоритарна виборча системи, змішана виборча система, виборча система України.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення виборам.
2. Розкрийте сутність та функції виборів.
3. Які основні види виборів?
4. Що таке виборча система та її роль у функціонуванні сучасної демократії?

5. Визначте особливості мажоритарної виборчої системи.
6. Визначте особливості пропорційної виборчої системи та дайте їй характеристику.
7. Як Ви вважаєте, який тип виборчої системи є більш ефективним для сучасної України?
8. Ви берете участь у виборах? Обґрунтуйте свою позицію.

Тестові завдання

1. Виборча система – це ...
 - а) вияв політичної соціалізації особистості;
 - б) дослідження політичного ринку;
 - в) процес висування кандидатів у депутати;
 - г) сукупність засобів та правил, що забезпечують участь громадян у формуванні представницьких органів влади.
2. За якої виборчої системи держава поділяється на одномандатні округи, кількість яких відповідає кількості місць у парламенті?
 - а) змішаної;
 - б) мажоритарної;
 - в) пропорційної;
 - г) системи із Друп-квотою.
3. Яких виборів не існує?
 - а) чергових та дострокових;
 - б) прямих та непрямих;
 - в) загальних і локальних;
 - г) традиційних і сучасних.
4. Які функції виконують вибори?
 - а) рекрутування політичної еліти;
 - б) артикуляція та представництво інтересів населення;
 - в) легітимація політичної системи;
 - г) усе вищезазначене.
5. Вибори – це ...
 - а) засіб формування політичних інститутів завдяки народному волевиявленню;

- б) можливість оновлення політичної еліти;
- в) реалізація права людини впливати на перебіг політичних подій у суспільстві;
- г) всі відповіді є правильними.

СЕМІНАР № 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

1. Історія виникнення політичних партій як інституту.
2. Політична партія: поняття, сутність та функції у сучасному політичному житті.
3. Типологія політичних партій.
4. Основні типи сучасних партійних систем.
5. Становлення партійної системи України.

Основні поняття та категорії: політична партія, історія становлення партій, внутрішньопартійні функції, зовнішні функції партії, класифікація партій, партійна система, типи партійних систем, партократія, партійне керівництво, партійна система України.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як формується політична партія? Що таке партійна система?
2. Що є основною метою будь-якої політичної партії?
3. Які завдання виконують політичні партії в сучасному політичному житті суспільства?
4. Які основні шляхи виникнення політичних партій?
5. Які основні чинники впливають на формування партійної системи держави?
6. Визначте основні етапи становлення партійної системи України та охарактеризуйте кожний із них.
7. Яку б партію заснували Ви? Обґрунтуйте її програму, цілі, методи діяльності.

8. За яку б сучасну партію України ви голосували? Чому?

Тестові завдання

1. Хто є автором загальної теорії політичних партій?
 - а) Б. Констан;
 - б) М. Дюверже;
 - в) В. Парето;
 - г) С. Хантінгтон.
2. Коли виникають масові політичні партії?
 - а) наприкінці XIX ст.;
 - б) напередодні Першої світової війни;
 - в) у Стародавній Греції;
 - г) за часів Відродження.
3. Яка наука вивчає політичні партії?
 - а) кратологія;
 - б) елітологія;
 - в) партологія;
 - г) гносеологія.
4. Залежно від участі у здійсненні влади партії поділяються на:
 - а) опозиційні та легальні;
 - б) легальні та нелегальні;
 - в) правлячі та нелегальні;
 - г) правлячі та опозиційні.
5. Яку відому партію Великої Британії створили представники профспілок?
 - а) лейбористську;
 - б) ліберальну;
 - в) консервативну;
 - г) комуністичну.

СЕМІНАР № 9. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

1. Політична соціалізація особи: визначення, етапи, різновиди.
2. Характеристика основних теорій політичної соціалізації.
3. Чинники впливу на політичну соціалізацію особи.
4. Політична участь як наслідок політичної соціалізації.

Основні поняття та категорії: політика, політична соціалізація, основні теорії соціалізації, агент соціалізації, типи соціалізації, політична поведінка, політична участь, плебісцит, референдум.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке політична соціалізація особи? Назвіть основні її етапи.
2. Які агенти політичної соціалізації є домінуючими на різних її етапах?
3. Які Ви знаєте типи політичної соціалізації? Назвіть їх основні ознаки.
4. Які риси, набуті під час соціалізації, притаманні громадянину:
 - а) у демократичному суспільстві;
 - б) у недемократичному суспільстві?
5. Що таке політична поведінка особи? Які типи політичної поведінки Ви знаєте?
6. Чим може бути спричинений "закритий" тип політичної поведінки (політична бездіяльність)?
7. Назвіть рівні "відкритого" типу політичної поведінки (політичної участі).
8. Хто такий політичний лідер? Які типи політичного лідера Вам відомі?
9. Назвіть та охарактеризуйте функції політичного лідера.
10. Які Ви знаєте системи відбору політичних лідерів?

11. Яку з систем добору політичних лідерів найчастіше застосовують:

- а) у демократичному суспільстві;
- б) у недемократичному суспільстві?

Тестові завдання

1. До форми політичної участі належить:

- а) робота у парламенті;
- б) керівництво політичною партією;
- в) референдум;
- г) абсентеїзм.

2. Формою конформізму виступає:

- а) політична участь;
- б) політичне відчуження;
- в) політичне функціонування;
- г) політична ідеологія.

3. Формою безпосередньої участі особистості в політиці виступають:

- а) парламент;
- б) політична партія;
- в) вибори;
- г) органи місцевого самоврядування.

4. Люди, які цікавляться політикою, розуміють її значимість, але не бажають брати участь у ній, належать до:

- а) пасивних громадян;
- б) компетентних критиків;
- в) активістів;
- г) компетентних спостерігачів.

5. Процес політичної соціалізації особистості триває:

- а) в зрілому віці;
- б) під час керівництва політичною партією;

- в) упродовж усього життя індивіда;
- г) в юності;
- д) в дитинстві;
- е) абсентеїзм.

СЕМІНАР № 10. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

1. Сутність і типи політичних еліт.
2. Зміст основних елітарних концепцій.
3. Феномен політичного лідерства і його типологія.
4. Основні риси сучасного політичного лідера.
5. Особливості формування та специфіка політичних еліт і лідерства в умовах Української державності.

Основні поняття та категорії: еліта, концепції політичних еліт, партійна еліта, політична бюрократія, політичний лідер, теорії лідерства, типологія лідерства, функції лідерів, риси сучасного лідера, політичне лідерство та політичні еліти в Україні.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке політична еліта? Що таке квазіеліта?
2. Чим відрізняється політична еліта від політичного лідерства?
3. Визначте, до якого типу лідерства належить президент України.
4. Назвіть представників харизматичного лідерства серед українських політиків.
5. Які якості мають бути притаманні сучасному політичному лідеру?

Тестові завдання

1. Як називається еліта за знатним походженням?

- а) олігархія;
- б) номенклатура;
- в) аристократія;
- г) плутократія.

2. Лідерів, які направляють всю свою активність і всі свої дії на обґрунтування необхідності збереження суспільства в його сучасному вигляді, називають:

- а) демократами;
- б) реформаторами;
- в) революціонерами;
- г) консерваторами.

3. Імідж лідера – це:

- а) набір особистісних якостей лідера;
- б) образ, який цілеспрямовано формується;
- в) сліпе поклоніння мас;
- г) авторитетний вплив на маси.

4. Політичний лідер – це:

- а) людина, яка займається політичними справами;
- б) людина, яка має вплив на людей;
- в) авторитетний член організації, групи, суспільства, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати вагомий роль в політичних процесах і ситуаціях;
- г) заможна людина, яка знаходиться при владі.

5. Яку концепцію еліт сформулювали В. Парето та Дж. Мілс?

- а) концепцію егалітаризму;
- б) моністичну концепцію еліт;
- в) концепцію політичного плюралізму;
- г) буржуазну концепцію.

СЕМІНАР № 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

1. Політична культура: історія поняття, визначення, сутність основних концепцій.
2. Функції політичної культури в житті суспільства.
3. Структура і зміст політичної культури.
4. Типологія політичної культури за Г. Алмондом і С. Вербою.
5. Становлення політичної культури України, її основні риси.

Основні поняття та категорії: політична культура, концепції політичної культури, політична орієнтація, функції політичної культури, типологізація політичних культур, риси політичної культури України.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст основних концепцій політичної культури.
2. Дайте визначення політичної культури.
3. Назвіть основні функції політичної культури.
4. Яку структуру має політична культура?
5. Визначте типологію політичної культури за Алмондом і Вербою та розкрийте головний зміст кожного із цих типів.
6. Визначте і поясніть основні риси сучасної політичної культури України.

Тестові завдання

1. Хто є автором терміна "політична культура"?
 - а) С. Верба;
 - б) Й. Гердер;
 - в) Д. Істон;
 - г) Т. Парсонс.
2. З яких елементів складається політична культура?
 - а) культури політичної свідомості;
 - б) культури політичної поведінки;

- в) культури функціонування політичних інститутів;
- г) усього вищезазначеного.

3. Політична поведінка – це:

- а) взаємовідносини між учасниками політичного процесу;
- б) бажання зайняти високу посаду в органах влади;
- в) реакція народу на діяльність політичної системи;
- г) поведінка індивідуума, що визначає його взаємовідносини із політичною сферою суспільства.

4. Які "чисті" типи політичної культури виділили Г. Алмонд та С. Верба?

- а) феодалний, рабовласницький, буржуазний;
- б) демократичний, тоталітарний, авторитарний;
- в) унітарний, федеративний, конфедеративний;
- г) патріархальний, підданський, активістський.

5. Назвіть рівні аналізу політичної культури за Г. Алмондом і С. Вербою:

- а) політичний і соціальний;
- б) інституціональний та орієнтаційний;
- в) сучасний і традиційний;
- г) підданський і активістський.

СЕМІНАР № 12. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 1. "Класичні" ідеології: основні постулати й ідеологи.
- 2. Радикальні різновиди політичних ідеологій: комунізм, фашизм, синдикалізм, анархізм, клерикалізм.
- 3. Націоналізм: історія і сучасність. Випадок України.
- 4. Ідеологічні течії в Україні: історія і сучасність.

Основні поняття та категорії: ідеологія політична, ідеологізація, деідеологізація, реідеологізація, політична сві-

домість, міф соціальний, міф політичний, лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм, фашизм, неолібералізм, неоконсерватизм, соціал-демократія, стереотип політичний, образ ворога, націоналізм, ідеократія.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чому поняття "ідеологія" часто викликає негативні асоціації?
2. Чи можуть сучасні держави і суспільство, на вашу думку, жити без ідеологій?
3. Яка ідеологія поширена в Україні?
4. На базі якої ідеології, на вашу думку, потрібно "будувати" українське суспільство?

Тестові завдання

1. Націоналізм – це:
 - а) рух за соціальні права;
 - б) ідеологія, що відстоює обмеження втручання держави в економіку;
 - в) рух за етнокультурні права;
 - г) ідеологія, що відстоює пріоритет соціального захисту.
2. Націоналізм стає політичною ідеологією в умовах:
 - а) становлення династичних імперій в Європі;
 - б) утворення централізованих держав у Європі;
 - в) антиколоніальної боротьби в світі;
 - г) боротьби за гендерні права.
3. Яка із ідеологій не є різновидом націоналізму?
 - а) лібералізм;
 - б) нацизм;
 - в) великодержавний шовінізм (рашизм);
 - г) фашизм.
4. Найбільш агресивним в останні десятиліття є:
 - а) український націоналізм;

- б) російський націоналізм;
- в) сербський націоналізм;
- г) польський націоналізм.

5. Консерватизм виник як політична ідеологія в період:

- а) французької революції (кінця XVIII – початку XX ст.);
- б) боротьби народних рухів, політичних партій за державну незалежність (середина XIX – початок XX ст.);
- в) установлення тоталітарних режимів в Італії, Німеччині, СРСР;
- г) релігійних воєн в Європі в XV–XVI ст.

6. Який із названих принципів відповідає неоконсерватизму?

- а) пріоритет свободи над національними цінностями;
- б) вождизм;
- в) пріоритет моральних і сімейних цінностей;
- г) етатизм.

7. Який із названих принципів відповідає ідеології лібералізму?

- а) пріоритет свободи над національними цінностями;
- б) вождизм;
- в) пріоритет моральних і сімейних цінностей;
- г) етатизм.

8. Який із названих принципів відповідає ідеології соціалізму?

- а) пріоритет свободи над національними цінностями;
- б) вождизм;
- в) пріоритет моральних і сімейних цінностей;
- г) етатизм.

9. Ідеологічною основою яких режимів може бути ідеологія неоконсерватизму?

- а) тоталітарного;

- б) ліберально-демократичного;
- в) популістського;
- г) авторитарно-демократичного.

10. В основі формування тоталітарних режимів здебільшого використовувались ідеології:

- а) фашизму-нацизму;
 - б) консерватизму;
 - в) соціалізму;
 - г) російського комунізму.
-
-

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Соціально-економічні, політичні й культурні передумови виникнення політології як науки.
2. Предмет і об'єкт політології.
3. Зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними дисциплінами.
4. Методи та функції політології.
5. Витоки та етапи розвитку світової політичної думки.
6. Політичні погляди Стародавнього Сходу.
7. Політична думка античності (Платон, Аристотель, Цицерон).
8. Релігійно-політичні концепції Середньовіччя (Аврелій Августин, Фома Аквінський, Ніколо Макіавеллі).
9. Політичні уявлення в Україні часів Київської Русі та Литовсько-Польської доби (Іларіон, Володимир Мономах, Х. Філарет, І. Вишенський, С. Орихівський, Ю. Дрогобич, П. Скарга).
10. Політичні теорії Нового часу (Т. Гоббс, Д. Локк, Жан-Жак Руссо, Шарль-Луї Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель).
11. Політичні теорії XIX ст. (А. Токвіль, В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс).
12. Політична теорія марксизму.
13. Політична теорія Макса Вебера.

14. Політичні теорії XX – поч. XXI ст. (З. Бжезінський, С. Хантінгтон, Ю. Хабермас, Р. Дарендорф).

15. Українська політична думка XIX–XX ст. (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Грушевський, І. Франко, В. Винниченко та ін.).

16. Визначення політичної влади та теорії її походження.

17. Ознаки політичної влади.

18. Ресурси і сила влади.

19. Легітимізм і законність влади.

20. Визначення політики та її види.

21. Внутрішня політика держави та її зміст, особливості внутрішньої політики України.

22. Зовнішня політика держави, її функції. Особливості зовнішньої політики України.

23. Визначення політичного режиму та факторів, які розкривають його сутність.

24. Тоталітарний і авторитарний режими влади. Сутність, ознаки, спільні та відмінні риси.

25. Сутність і ознаки ліберального та демократичного режимів влади. Їх відмінність від недемократичних режимів.

26. Поняття держави та її базові ознаки.

27. Основні теорії походження держави.

28. Основні функції держави і структура державної влади.

29. Монархічна форма державного правління та характеристика її різновидів.

30. Республіканська форма державного правління та її різновиди.

31. Специфіка форми державного правління України.

32. Федеративна форма державного устрою та її специфіка.

33. Унітарна форма державного устрою. Україна як унітарна держава.

34. Конфедеративна форма державного устрою, її специфічні ознаки.

35. Правова держава, її визначення, та основні засади (принципи).
36. Головні ознаки правової держави.
37. Головні ідейно-політичні передумови сучасних концепцій громадянського суспільства.
38. Взаємодія громадянського суспільства з державою.
39. Вибори, визначення, сутність та види.
40. Функції виборів.
41. Виборча система, визначення та загальна характеристика її видів.
42. Мажоритарна виборча система і її різновиди.
43. Особливості пропорційної виборчої системи.
44. Специфіка виборчої системи України.
45. Політична партія як інститут політичної системи суспільства, визначення та історія виникнення політичних партій.
46. Функції політичних партій у політичному житті суспільства.
47. Типологія політичних партій.
48. Партійні системи, їх визначення та типологія.
49. Партійна система України, історія і проблеми становлення.
50. Політична соціалізація особи, визначення і зміст.
51. Етапи і функції політичної соціалізації.
52. Політична участь як наслідок політичної соціалізації.
53. Політичні еліти, їх визначення, сутність і типи.
54. Основні теорії політичних еліт та їх специфіка.
55. Політичне лідерство та його типологія.
56. Політична еліта і лідерство в Україні.
57. Визначення політичної культури і її функції.
58. Основні концепції політичної культури.
59. Структура і зміст політичної культури.

60. Типологія політичної культури.
 61. Феномен політичної свідомості й політичної ідеології.
 62. На що впливає політична свідомість і політична ідеологія?
 63. Назвіть характерні риси:
 - лібералізму;
 - соціалізму;
 - консерватизму.
 64. Основні напрямки трансформацій класичних ідеологій.
 65. Сутність феномену тоталітарних ідеологій. Наведіть приклади тоталітарних ідеологій.
 66. У чому полягає сутність націоналізму? Охарактеризуйте сучасний український і російський націоналізм.
 67. Назвіть найвідоміших ідеологів.
 68. Назвіть найвідоміших ідеологів України.
 69. Чи потрібна державі ідеологія?
 70. Проаналізуйте сучасний стан існування і функціонування ідеологій в Україні.
-

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА, РЕКОМЕНДОВАНА ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРІВ

1. **Гаджиев, К. С.** Политология (базовый курс) [Текст] : учебник / К. С. Гаджиев. – М. : Издательство Юрайт, 2010. – 505 с.
2. **Гелей, С. Д.** Політологія [Текст] : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2015. – 369 с.
3. **Дробінка, І. Г.** Політологія [Текст] : навч. посіб. / І. Г. Дробінка, Т. М. Кришталь, Ю. В. Підгорецький. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 292 с.
4. **Жиро, Т.** Политология [Текст] : пер. с пол. / Т. Жиро. – Х. : Гуманитарный центр, 2006. – 428 с.
5. Политология [Текст] : учебное пособие для вузов / сост. и ред. Н. Сазонова. – Х. : Фолио, 2001. – 831 с.
6. Політологія [Текст] : підручник / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : ВЦ "Академія", 2008. – 568 с.
7. Політологія [Текст] : підручник / М. П. Требін [та ін.] ; за ред. проф. М. П. Требіна ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". – Х. : Право, 2013. – 414 с.
8. Політологія [Текст] : навч. посіб. / В. І. Штанько, Н. В. Чорна, Т. Г. Авксентьева, Л. А. Тіхонова. – К. : Видавництво Фірма "ІНКОС", Центр учбової літератури, 2016. – 240 с.

9. **Санистебан, Л. С.** Основы политической науки [Текст] / Л. С. Санистебан ; пер. с исп. В. Л. Заболотного. – М. : Владан: Моск. отд-ние, 1992. – 122 с.

10. **Шляхтун, П. П.** Політологія: історія та теорія [Текст] : підручник / П. П. Шляхтун. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 472 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, САМОСТІЙНОЇ, ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ І ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Предмет, методи та функції політології

1. **Алмонд, Г.** Политическая наука: история дисциплины [Текст] / Г. Алмонд // Полис. – 1997. – № 6. – С. 174–183.

2. **Аристотель.** Політика [Текст] / Аристотель ; пер. з давньогрец. О. Кислюк. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2003. – 239 с.

3. **Бенетон, Ф.** Введение в политическую науку [Текст] / Ф. Бенетон ; пер. с фр. М. М. Федоровой. – М. : Веселый мир, 2002. – 367 с.

4. **Бодуен, Ж.** Вступ до політології [Текст] / Ж. Бодуен ; пер. з фр. О. Марштупенко. – К. : Основи, 1999. – 174 с.

5. **Красин, Ю. А.** Социология и политология: общие судьба и заботы [Текст] / Ю. А. Красин // Полис. – 2008. – № 5. – С. 187–189.

6. **Левенець, Ю. А.** Політична наука: параметри раціоналізму [Текст] / Ю. А. Левенець // Наук. зап. ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – 2006. – Вип. 30. – Кн. 1. – С. 6–10.

7. Политическая наука в Западной Европе [Текст] / под ред. Ханса-Дитера Клингеманна ; пер. с англ. М. Гурвица,

А. Демчука [и др.] ; под ред. Е. Б. Шестопал. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 487 с.

8. Політична наука: методи досліджень [Текст] / за ред. О. І. Габрієляна. – К. : Академія, 2012. – 320 с.

Історія розвитку світової політичної думки

1. **Аристотель**. Політика [Текст] / Аристотель ; пер. з давньогрец. О. Кислюк. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2003. – 239 с.

2. **Вебер, М.** Покликання до політики [Текст] / М. Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К. : Основи, 1998. – С. 11–46.

3. **Вебер, М.** Избранное: Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер. – М. : РОССПЭН, 2006. – 648 с.

4. **Гайск, Ф. А.** Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії [Текст] / Фрідріх Август фон Гайек. – К. : ВЦ АТЕК, 2000. – 408 с.

5. **Гоббс, Т.** Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави, церковної та цивільної [Текст] / Т. Гоббс ; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2000. – 156 с.

6. Історія політичної думки [Текст] : навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за ред. Н. М. Хоми, В. М. Денисенка, О. О. Федорчука. – Л. : Новий Світ – 2000, 2014. – 766 с.

7. **Кирилюк, Ф. М.** Політологія Нової доби [Текст] : посібник / Ф. М. Кирилюк. – К. : Вид. центр "Академія", 2003. – 303 с.

8. Політологія. Історія і теорія політичної науки [Текст] : курс лекцій / Б. Кухта [та ін.]. – Л. : Кальварія, 2004. – 271 с.

9. **Кухта, Б.** З історії української політичної думки. Текст лекцій [Текст] : навч. посіб. / Б. Кухта. – К. : Генеза, 1994. – 363 с.

10. **Левенець, Ю. А.** Теоретико-методологічні засади

української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] / Ю. А. Левенець. – К. : Стилос, 2001. – 573 с.

11. **Макіавеллі, Н.** Державотворець [Текст] / Н. Макіавеллі ; пер. з іт. В. Балогі. – К. : Арій, 2015. – 224 с.

12. **Орлова, Т. В.** Сучасна політична історія країн світу [Текст] : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2013. – 677 с.

13. **Платон.** Держава [Текст] / Платон ; пер. з давньогрек. та комент. Д. Коваля. – К. : Основи, 2005. – 356 с.

14. **Спиноза, Б.** Об усовершенствовании разума [Текст] : сочинения / Б. Спиноза. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Х. : "Фолио", 1998. – 864 с.

15. **Хантингтон, С.** Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.

16. Хрестоматія з історії політичних вчень [Текст] : посібник / упор. О. М. Уривалкін. – К. : Дакор: КНТ, 2008. – 453 с.

Політика і влада

1. **Вебер, М.** Покликання до політики [Текст] / М. Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К. : Основи, 1998. – С. 11–46.

2. **Даль, Р. А.** О демократии [Текст] / Р. А. Даль. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.

3. **Кухта, Б.** Політична влада та її рішення [Текст] / Б. Кухта. – Л. : Центр політичних досліджень, 2006. – 237 с.

4. **Льюкс, С.** Власть: радикальный взгляд [Текст] / С. Льюкс ; пер. с англ. А. Кырлетева. – М. : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2010. – 239 с.

5. **Мартинюк, Р. С.** Реалізація принципу поділу влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз [Текст] / Р. С. Мартинюк. – Острог : Видавництво Національного ун-ту "Острозька академія", 2007. – 352 с.

6. **Пал, Леслі А.** Аналіз державної політики [Текст] / А. Леслі Пал ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 1999. – 422 с.
7. **Пронкин, С. В.** Государственное управление зарубежных стран [Текст] / С. В. Пронкин, О. Е. Петрунина – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 416 с.
8. **Райт, Г.** Державне управління [Текст] / Г. Райт. – К. : Основи, 1994. – 191 с.
9. **Сморгунов, Л. В.** Сетевой подход к политике и управлению [Текст] / Л. В. Сморгун // Полис. – 2001. – № 3. – С. 103–112.
10. **Тертичка, В.** Державна політика: аналіз та здійснення в Україні [Текст] / В. Тертичка. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. – 750 с.
11. **Шапиро, И.** Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики [Текст] / И. Шапиро // Полис. – 2001. – № 2. – С. 166–177.

Політичний режим влади та його різновиди

1. **Арендт, Х.** Джерела тоталітаризму [Текст] / Х. Арендт ; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
2. **Бжезінський, З.** Велика шахівниця [Текст] / З. Бжезінський. – Л. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
3. **Даль, Р. А.** Полиархия: участие и оппозиция [Текст] / Р. А. Даль ; пер. с англ. С. Деникиной, В. Баранова. – М. : Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 288 с.
4. **Дзоло, Д.** Демократия и сложность: реалистический подход [Текст] / Д. Дзоло ; пер. с англ. А. А. Калинина, Н. В. Эдельмана. – М. : Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 320 с.
5. **Кин, Дж.** Демократия и гражданское общество [Текст] / Дж. Кин ; пер. с англ., послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

6. **Кропоткин, П. А.** Анархия [Текст] / Петр Кропоткин ; сост. и предисл. Р. К. Баландина. – М. : Айрис–пресс, 2002. – 576 с.

7. **Ле Дюк, Л.** Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці [Текст] / Л. Ле Дюк. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 160 с.

8. **Мочалов, Л. В.** О теории функциональной демократии участия в управлении делами общества Дж. Д. Коула [Текст] / Л. В. Мочалов // Вестник Моск. ун-та. – 2000. – № 2. – С. 100–106. (Сер. 12. Политические науки).

9. **Патнам, Р. Д.** Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії [Текст] / Р. Д. Патнам. – К. : Основи, 2001. – 302 с.

10. **Хантингтон, С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

11. **Цветков, В. В.** Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства [Текст] : монографія / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

12. **Шумпетер, Йозеф А.** Капіталізм, соціалізм і демократія [Текст] / А. Йозеф Шумпетер ; пер. з англ. В. Ружицького та П. Тарашука. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

Держава в політичній системі суспільства

1. **Гелей, С. Д.** Політико-правові системи світу [Текст] : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : Знання, 2006. – 668 с.

2. **Зелінська, М.** Етапи трансформації інституту президентства в Україні [Текст] / М. Зелінська // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1. – С. 68–75.

3. **Зіллер, Ж.** Політико-адміністративні системи країн ЄС.

Порівняльний аналіз [Текст] / Ж. Зіллер. – К. : Основи, 1996. – 420 с.

4. **Іванов, В.** Формы правления и политического режима [Текст] / В. Иванов // Свободная мысль. – 2009. – № 6. – С. 175–192.

5. **Кармазіна, М. С.** Президентство: український варіант [Текст] / М. С. Кармазіна. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 365 с.

6. **Керимов, А. Д.** Современное государство: вопросы теории [Текст] / А. Д. Керимов. – М. : Норма, 2011. – 142 с.

7. **Кувалдин, В. Б.** Президентская и парламентская республики как формы демократического транзита [Текст] / В. Б. Кувалдин // Полис. – 1998. – № 5. – С. 134–138.

8. **Морозов, И. Л.** Информационная безопасность политической системы [Текст] / И. Л. Морозов // Полис. – 2002. – № 5. – С. 134–145.

9. **Нисневич, Ю. А.** Государство XXI века: тенденции и проблемы развития [Текст] : монография / Ю. А. Нисневич. – М. : КНОРУС, 2012. – 288 с.

11. **Сміт, Дж.** Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах [Текст] / Дж. Сміт ; пер. з англ. Р. Ткачука ; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. В. Куранін, М. Шаповаленко. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 104 с.

10. **Сарторі, Дж.** Порівняльна конституційна інженерія [Текст] / Дж. Сарторі ; пер. з 2-го англ. видання. – К. : Артек, 2001. – 224 с.

12. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор [Текст] : учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект–Пресс, 2002. – 537 с.

Правова держава та громадянське суспільство

1. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
2. Громадянське суспільство в Україні: регіональний вимір [Текст] / за ред. Л. Кудіної, Л. Яцюка. – К. : ГО "Молодіжна альтернатива", 2011. – 156 с.
3. Громадянське суспільство: соціально-правові проблеми розвитку [Текст] : монографія / авт. кол. Г. Ю. Васильєв ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 535 с.
4. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії [Текст] : монографія / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко, Є. В. Перегуда. – К. : Логос, 2007. – 316 с.
5. **Кин, Джон.** Демократия и гражданское общество [Текст] / Кин Джон ; пер. с англ. ; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
6. **Кириченко, С. О.** Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст [Текст] / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 43 с.
7. **Колодій, А.** Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови [Текст] / А. Колодій // Право України. – 2010. – № 7. – С. 12–17.
8. **Лейн, Д.** Гражданское общество в странах ЕС: идеология, институты и продвижение демократии [Текст] / Д. Лейн // Полис. – 2012. – № 2. – С. 98–116.
9. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство [Текст] / Ю. Тищенко [та ін.] ; Український незалежний центр політичних досліджень. – К. : Агентство "Україна", 2010. – 148 с.
10. Національна ідентичність і громадянське суспільство [Текст] / Є. Бистрицький [та ін.]. – К. : Дух і літера, 2015. – 452 с.
11. **Поппер, К.** Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. :

У полоні Платонових чарів [Текст] / К. Поппер ; пер. з англ. О. Коваленка. – К. : Основи, 1994. – 444 с.

12. **Поппер, К.** Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. : Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники [Текст] / К. Поппер ; пер. з англ. О. Буценка. – К. : Основи, 1994. – 494 с.

13. **Уэбстер, Ф.** Теории информационного общества [Текст] / Ф. Уэбстер ; пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной ; под ред. Е. Л. Вартановой. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 400 с.

Вибори і виборчі системи

1. **Барабаш, Ю.** Дострокові вибори як засіб врегулювання державно-правових конфліктів [Текст] / Ю. Барабаш // Право України. – 2007. – № 11. – С. 126–130.

2. **Береза, А. В.** Світові тенденції запровадження електронного голосування [Текст] / А. В. Береза // Держава і право. – 2010. – № 49. – С. 619–626.

3. **Голосов, Г. В.** Пределы электоральной инженерии: "смешанные несвязанные" избирательные системы в новых демократиях [Текст] / Г. В. Голосов // Полис. – 1997. – № 3. – С. 102–113.

4. **Гудзь, Л.** Механізм забезпечення виборчих прав громадян України та його основні елементи [Текст] / Л. Гудзь // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 2. – С. 129–131.

5. Европейская Хартия местного самоуправления [Текст] // Полис. – 1998. – № 4. – С. 170–172.

6. **Лейпхарт, А.** Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование [Текст] / А. Лейпхарт ; пер. с англ. ; под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.

7. **Максимець, Б. В.** Регламентация виборчим законодавством участі політичних партій в електоральних процесах:

європейський та український досвід [Текст] / Б. В. Максимець // Грані. – 2011. – № 2. – С. 159–163.

8. **Сенктон, Е.** Системи міського управління [Текст] / Е. Сенктон ; пер. з англ. С. Куца. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 96 с.

9. **Таагепера, Р.** Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М. С. Шугарт // Полис. – 1997. – № 3. – С. 114–136.

10. **Хімченко, О. Г.** Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства [Текст] : навч. посіб. для вузів / О. Г. Хімченко. – К. : Професіонал, 2006. – 206 с.

11. **Шатуров, А. Е.** Предоставление избирательных прав негражданам: тенденции и практики [Текст] / А. Е. Шатуров / Полис. – 2011. – № 1. – С. 177–189.

12. **Ющенко, О.** Участь громадян у законотворчому процесі через референдум: сутність та проблеми реалізації [Текст] / О. Ющенко // Віче. – 2008. – № 21. – С. 47–50.

Політичні партії та партійні системи

1. **Дюверже, М.** Политические партии [Текст] / М. Дюверже ; пер. с фр. Л. А. Зиминной. – М. : Академический Проект ; Трикста, 2007. – 544 с.

2. **Исаев, Б. А.** Теория партий и партийных систем [Текст] : учеб. пособ. для вузов / Б. А. Исаев. – М. : Аспект – Пресс, 2008. – 367 с.

3. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство [Текст] / Ю. Тищенко [та ін.] ; Український незалежний центр політичних досліджень. – К. : Агентство "Україна", 2010. – 148 с.

4. Основы теории политических партий [Текст] / А. Ю. Ашкерев ; под ред. С. Е. Заславского. – М. : Европа, 2007. – 261 с.

5. **Павко, А.** Моріс Дюверже – засновник сучасної партології [Текст] / А. Павко // Віче. – 2010. – № 13. – С. 28–30.

6. **Хімченко, О. Г.** Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства [Текст] : навч. посіб. для вузів / О. Г. Хімченко. – К. : Професіонал, 2006. – 206 с.

7. Хто є хто. Партії та політики ХХІ ст. [Текст] : довідково-біогр. вид. / упор. В. Болгол. – К. : Новий світ, 2004. – Вип. 2. – 240 с.

8. **Шкуренко, К. О.** Демократичні аспекти партійної розбудови України [Текст] : навч. посіб. для вузів / К. О. Шкуренко. – Миколаїв : ПСІ КСУ, 2011. – 120 с.

Людина і політика

1. **Аббасова, А. А.** Политическое доверие как основной фактор политической деятельности [Текст] / А. А. Аббасова // Вопросы гуманитарных наук. – 2010. – № 1. – С. 228–231.

2. **Абрамов, Л. К.** Центр місцевої активності для розвитку громади [Текст] / Л. К. Абрамов, Т. В. Азарова ; Ін-т соціокульт. менеджменту. – Кіровоград : ІСКМ, 2012. – 142 с.

3. **Алексеева, Т.** Политическая философия: к формированию концепции [Текст] / Т. Алексеева, И. Кравченко // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 12–18.

4. **Бойчук, І. В.** Форми, методи та способи впливу засобів масової інформації на політичну свідомість громадян України [Текст] / І. В. Бойчук // Держава і право. – 2011. – № 54. – С. 664–670.

5. **Борисенков, А. А.** Сущность и структура политической жизни [Текст] / А. А. Борисенков // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 2. – С. 176–187.

6. **Доган, М.** Сравнительная политическая социология [Текст] / М. Доган, Д. Пеласси. – М. : Соц. полит. журн., 1994. – 272 с.

7. Етика і політика: проблеми взаємозв'язку [Текст] : монографія / В. А. Малахов [та ін.] ; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України. – К. : Стилос, 2001. – 215 с.

8. **Малахов, В. А.** "Біос політикос": нарис етнічних проблем [Текст] / В. А. Малахов // Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. – К., 2000. – С. 7–16.

9. **Петрищева, О. М.** Роль середнього класу у формуванні громадянського суспільства в Україні [Текст] / О. М. Петрищева // Гілея. – 2007. – Вип. 8. – С. 65–78.

10. **Пірен, М. І.** Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель) [Текст] / М. І. Пірен ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. : Кіровоград, Імекс-ЛТД, 2013. – 135 с.

11. **Романюк, А.** Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи [Текст] / А. Романюк // Віче. – 2008. – № 1. – С. 44–47.

12. **Шапиро, И.** Моральные основания политики [Текст] : учебное пособие / И. Шапиро ; пер. с англ. ; под ред. В. С. Малахова. – М. : КДУ, 2010. – 297 с.

Політичні еліти та політичне лідерство

1. **Бегаль, В. Н.** Сутність та особливості феномена політичного лідерства [Текст] / В. Н. Бегаль // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво "Гілея", 2011. – Вип. 55 (12). – С. 490–496.

2. **Дмитренко, С. П.** Політична еліта і політичне лідерство [Текст] / С. П. Дмитренко // Політологічні читання. – 2001. – № 2. – С. 15–17.

3. **Кін, Джон.** Мас-медіа і демократія [Текст] / Джон Кін ; пер. з англ. О. Гриценко, Н. Гончаренко. – К. : "К. І. С.", 1999. – 134 с.

4. **Корнієнко, В. О.** Ефективність політичного лідера: критерії та механізм реалізації в сучасній Україні [Текст] / В. О. Корнієнко. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 139 с.

5. **Кочетков, А. П.** Власть элит в глобальном информационном обществе [Текст] / А. П. Кочетков // Полис. – 2011. – № 5. – С. 8–20.
6. **Макіавеллі, Н.** Державотворець [Текст] / Н. Макіавеллі ; пер. з іт. В. Балоги. – К. : Арій, 2015. – 224 с.
7. **Пакульски, Я.** Циркуляція політичних еліт: от лис к львам [Текст] / Я. Пакульски, Я. Василевски // Полис. – 2008. – № 6. – С. 23–36.
8. **Стець, С.** Політична система та політичне лідерство – процес взаємодії [Текст] / С. Стець // Віче. – 2009. – № 10. – С. 30–32.
9. **Траверсе, О. О.** Політичне лідерство і політичне керівництво в Україні як проблема історичної політології [Текст] / О. О. Траверсе // Наукові записки. – 2004. – Вип. 25. – С. 80–91.
10. **Третяк, С. М.** Особливості політичного лідерства сучасного українського громадянського суспільства [Текст] / С. М. Третяк // Юриспруденція, теорія і практика. – 2010. – № 9. – С. 7–13.

Політична культура

1. **Алмонд, Г.** Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах [Текст] / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.
2. **Бикбулатов, М. И.** Политическая культура как социальное явление [Текст] / М. И. Бикбулатов // Вопросы гуманитарных наук. – 2012. – № 1. – С. 110–115.
3. **Карнаух, А.** Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні [Текст] / А. Карнаух // Персонал. – 2007. – № 9. – С. 26–31.
4. **Кусок, П.** Ментальність і політична культура українців [Текст] / П. Кусок, П. Скрипка // Університет. – 2007. – № 6. – С. 52–62.

5. **Нагорна, Л. П.** Політична культура українського народу: історична ретроспективі і сучасні реалії [Текст] / Л. П. Нагорна. – К. : Стилос, 1998. – 278 с.

6. **Остапенко, М. А.** Політична культура суспільства [Текст] / М. А. Остапенко. – К. : МАУП, 2008. – 93 с.

7. **Полищук, И.** Концепция политической культуры: структурный аспект [Текст] / И. Полищук // Персонал. – 2005. – № 6. – С. 26–30.

8. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор [Текст] : учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект–Пресс, 2002. – 537 с.

9. **Тархова, Н.** Вплив національного менталітету на формування політичної культури [Текст] / Н. Тархова // Нова політика. – 2002. – № 2. – С. 52–54.

10. **Циркін, М.** Основні функції політичної культури трансформаційного суспільства [Текст] / М. Циркін // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво "Гілея", 2012. – Вип. 56 (1). – С. 526–567.

11. **Чальцева, О. М.** Порівняльний аналіз політичних культур: особливості, проблеми [Текст] / О. М. Чальцева // Трибуна. – 2004. – № 5–6. – С. 29–31.

12. **Ярова, Є.** Політична культура владної еліти в Україні: регіональний аспект [Текст] / Є. Ярова // Персонал. – 2008. – № 2. – С. 30–38.

Політична ідеологія: історія і сучасність

1. **Арендт, Х.** Истоки тоталитаризма [Текст] : пер. с англ. / Х. Арендт. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.

2. **Арон, Р.** Демократия и тоталитаризм [Текст] / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семенова. – М. : Лит.-изд. студия "РИФ", 1993. – 301 с.

3. **Бердяев, Н. А.** Истоки и смысл русского коммунизма [Текст] / Н. А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 222 с.
4. **Берк, Э.** Размышления о революции во Франции [Текст] / Э. Берк. – М. : Рудомино, 1993. – 144 с.
5. **Восленский, М. С.** Номенклатура: господствующий класс Советского Союза [Текст] / М. С. Восленский ; авт. предисл. М. Джилас ; худож. И. А. Смирнова. – М. : МП Октябрь : Сов. Россия, 1991. – 622 с.
6. **Даль, Р.** Демократия и ее критики [Текст] / Р. Даль ; пер. с англ. ; под ред. М. В. Ильина. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
7. **Джилас, М.** Лицо тоталитаризма [Текст] / М. Джилас. – М., 1992. – 541 с.
8. **Желев, Ж.** Фашизм. Тоталитарное государство [Текст] / Ж. Желев ; пер. с болг. – М. : Новости, 1991. – 336 с.
9. **Кола, Д.** Политическая социология [Текст] / Д. Кола ; пер. с фр. А. И. Кристаловского [и др.]. – М. : Весь мир: ИНФРА-М, 2001. – 405 с.
10. **Мангейм, К.** Идеология и утопия [Текст] / К. Мангейм // Диагноз нашего времени. – М., 1994. – С. 67–99.
11. **Хайек, Ф. фон.** Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики [Текст] / Ф. фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера, А. Кустарева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
12. **Шумпетер, Й. А.** Капитализм, Социализм и Демократия [Текст] / Й. А. Шумпетер ; пер. с англ. ; предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.

ЗАГАЛЬНА ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія політичної думки [Текст] / пер. з англ. – К. : Дух і література, 2000. – 472 с.
2. **Мельник, В. А.** Современный словарь по политологии [Текст] / В. А. Мельник. – Минск : Книжный дом, 2004. – 638 с.

3. Новейший политологический словарь [Текст] / авт.-сост. Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. – Ростов н/Д : Феникс, 2010. – 319 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / упор. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
5. Политология [Текст] : словарь-справочник / сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин [и др.]. – М. : Гардарики, 2000. – 328 с.
6. Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець, Ю. Шаповал [та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.
7. Политологический словарь [Текст] / под ред. В. И. Астахова, Н. И. Панова. – Х. : Прапор, 1997. – 198 с.
8. Філософія політики [Текст] : короткий енциклопедичний словник. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.

LITERATURE IN ENGLISH

Subject, methods and functions of political science

1. **Dahl, V.** Modern Political Analysis [Text] / V. Dahl. – Englewood Cliffs, N.J Prentice-Hall, 1991. – 153 p.
2. **Miller, D.** The Nature of Political Theory [Text] / D. Miller, L. Siedentop. – Oxford : Clarendon Press, 1983. – 269 p.
3. **Strauss, L.** Natural Right and History [Text] / L. Strauss. – Chicago : University of Chicago Press, 1953. – 336 p.
4. **Taylor, C.** Neutrality in political science [Text] / C. Taylor, P. Laslett, W. G. Runciman // Philosophy, Politics and Society. – Oxford : Blackwell, 1967. – Pp. 25–57.
5. **Weldon, T. D.** The Vocabulary of Politics [Text] / T. D. Weldon. – Harmondsworth : Penguin, 1953. – 199 p.

The history of world political thought

1. **Aalders, G. J. G.** Political Thought in Hellenistic Times [Text] / G. J. G. Aalders. – Amsterdam : Adolf Hakkert, 1975. – 152 p.
2. **Beard, W. M.** Rome in the Late Republic: problems and interpretations [Text] / W. M. Beard, M. H. Crawford. – London : Duckworth, 1985. – 106 p.
3. **Stayer, J. M.** Anabaptists and the Sword [Text] / J. M. Stayer. – Lawrence, Kan. : Coronado, 1972. – 375 p.
4. **Tonkin, J.** The Church and the Secular Order in Reformation Thought [Text] / J. Tonkin. – New York : Columbia University Press, 1971. – 220 p.
5. **Ullmann, W.** Principles of Government and Politics in the Middle Ages [Text] / W. Ullmann. – London : Methuen, 1961. – 338 p.

Politics and power

1. **Arendt, H.** What is authority? [Text] / H. Arendt // Between Past and Future. – Cleveland and New York : Viking, 1968. – Pp. 145–162.
2. **Ball, T.** Models of power: past and present [Text] / T. Ball // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – 1975. – Volume 11. – Issue 3. – Pp. 211–222.
3. **Bell, R.** Political Power [Text] / R. Bell, D. V. Edwards, R. H. Wagner // Theory and Research. – London : Collier-Macmillan, 1969. – Pp. 96–102.
4. **Connolly, W. E.** The Terms of Political Discourse [Text] / W. E. Connolly. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1983. – 272 p.
5. **Flathman, R.** The Practice of Political Authority: Authority and the Authoritative [Text] / R. Flathman. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 274 p.

State political system of society

1. **Dyson, K.** The State Tradition in Western Europe [Text] / K. Dyson. – Oxford : Martin Robertson, 1980. – 356 p.
2. **D'Entrevès, A. P.** The Notion of the State [Text] / A. P. D'Entrevès. – Oxford : Clarendon Press, 1967. – 233 p.
3. **Hayek, F.A.** Law, Legislation, and Liberty [Text] / F. A. Hayek. – London : Routledge & Kegan Paul, 1982. – 644 p.
4. **Nozick, R.** Anarchy, State, and Utopia [Text] / R. Nozick. – New York : Basic; Oxford : Blackwell, 1984. – 367 p.
5. **Poggi, G.** The Development of the Modern State [Text] / G. Poggi. – London : Hutchinson, 1978. – 192 p.

The rule of law and civil society

1. **Bedau, H. A.** Civil Disobedience: Theory and Practice [Text] / H. A. Bedau. – Indianapolis : Bobbs-Merrill, 1979. – 489 p.
2. **Black, A.** Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present [Text] / A. Black. – London : Methuen, 1984. – 280 p.
3. **Ferguson, A.** An Essay on the History of Civil Society [Text] / A. Ferguson. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 1966. – 454 p.
4. **Gandhi, M. K.** Non-violent Resistance (1951) [Text] / M. K. Gandhi. – New York : Schocken, 1961. – 404 p.
5. **Rawls, J. A.** Theory of Justice [Text] / J. A. Rawls. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1971; Oxford : Oxford University Press, 1972. – 607 p.

Elections and electoral systems

1. **Connolly, W. E.** The Terms of Political Discourse [Text] / W. E. Connolly. – Lexington, Mass. : Heath, 1974. – 216 p.
2. **Gunnell, J. G.** Between Philosophy and Politics: the Alienation of Political Theory [Text] / J. G. Gunnell. – Amherst, Mass. : University of Massachusetts Press, 1986. – 256 p.

3. **Miller, D.** The Nature of Political Theory [Text] / D. Miller, L. Siedentop. – Oxford : Clarendon Press, 1983. – 216 p.

4. **Seidelman, R.** Disenchanted Realists: American Political Science 1884–1984 [Text] / R. Seidelman. – Albany, NY : SUNY Press, 1985. – 296 p.

5. **Somit, A.** The Development of American Political Science [Text] / A. Somit, J. Tanenhaus. – New York : Irvington, 1982. – 246 p.

Political parties and party systems

1. **Currie, G.** Popper and the Human Sciences [Text] / G. Currie, A. Musgrave. – The Hague : Nijhoff, 1985. – 225 p.

2. **Magee, B.** Poppet [Text] / B. Magee. – London : Fontana, 1973. – 234 p.

3. **Pateman, C.** The Problem of Political Obligation [Text] / C. Pateman. – New York : Wiley, 1979. – 222 p.

4. **Pitkin, H.** Obligation and consent [Text] / H. Pitkin // In Philosophy, Politics and Society / P. Laslett, W. G. Runciman, Q. Skinner. – Oxford : Blackwell, 1972. – 101 p.

5. **Plamenatz, J.** Consent, Freedom and Political Obligation [Text] / J. Plamenatz. – Oxford : Oxford University Press, 1968. – 182 p.

Man and politics

1. **Crick, B.** In Defence of Politics [Text] / B. Crick. – Harmondsworth : Penguin, 1964. – 272 p.

2. **Dahl, V.** Modern Political Analysis [Text] / V. Dahl. – Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1963. – 156 p.

3. **Lasswell, H.** Politics: Who Gets What, When, How [Text] / H. Lasswell. – New York : McGraw-Hill, 1936. – 284 p.

4. **Laver, M.** Invitation to Politics [Text] / M. Laver. – Oxford : Martin Robertson, 1985. – 266 p.

5. **Leftwich, A.** What is Politics? [Text] / A. Leftwich. – Oxford : Blackwell, 1984. – 224 p.

6. **Miller, J. D. B.** The Nature of Politics [Text] / J. D. B. Miller. – Harmondsworth : Penguin, 1962. – 296 p.

Political elites and political leadership

1. **Bachrach, P.** The Theory of Democratic Elitism [Text] / P. Bachrach. – Boston and Toronto : Little, Brown, 1967. – 125 p.
2. **Bottomore, T.** Elites and Society [Text] / T. Bottomore. – Harmondsworth : Penguin, 1966. – 160 p.
3. **Field, G. L.** Elitism [Текст] / G. L. Field, J. Higley. – London : Routledge & Kegan Paul, 1980. – 148 p.
4. **Parry, G.** Political Elites [Text] / G. Parry. – London : Allen & Unwin, 1969. – 160 p.
5. **Putnam, R.** The Comparative Study of Political Elites [Text] / R. Putnam. – Englewood Cliffs, NJ. : Prentice-Hall, 1976. – 246 p.

Political culture

1. **Berlin, I.** Vico and Herder [Text] / I. Berlin. – London : Hogarth Press, 1976. – 576 p.
2. **Connolly, W. E.** The Terms of Political Discourse [Text] / W. E. Connolly. – Lexington, Mass. : Heath, 1974. – 216 p.
3. **Dahl, V.** Modern Political Analysis [Text] / V. Dahl/ – Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1963. – 254 p.
4. **Herder, J. G.** Herder on Social and Political Culture, a selection of texts, ed. and trans [Text] / J. G. Herder, P. M. Barnard. – London Cambridge University Press, 1969. – 329 p.
5. **Runciman, W. G.** Social Science and Political Theory [Text] / W. G. Runciman. – Cambridge : Cambridge University Press, 1969. – 200 p.

Political ideology: history and modernity

1. **Cox, R. H.** Ideology, Politics, and Political Theory [Text] / R. H. Cox. – Belmont, Calif. : Wadsworth, 1969. – 189 p.
2. **Lichtheim, G.** The Concept of Ideology, and other essays [Text] / Lichtheim, G. – New York : Pandom House, 1967. – 327 p.
3. **Seliger, M.** Ideology and Politics [Text] / M. Seliger. – London : Allen & Unwin, 1976. – 352 p.

4. International Encyclopedia of the Social Sciens [Text] / NewYork : Macmillan and Free Press, 1968. – Vol. VII. Humo to Inte. – 560 p.

ПЕРІОДИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – Режим доступу : <http://gileya.org>.

2. Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеса Гончара, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Центр соц.-політ. дослідж. – Режим доступу : <https://grani.org.ua>.

3. Журнал "Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки". – Режим доступа : <http://polit.msu.ru>.

4. Журнал "Общественные науки и современность" (ОНС). – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru>.

5. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. – Режим доступу : <http://www.ipiend.gov.ua>.

6. Політичний менеджмент: науковий журнал. Режим доступу : <http://www.ipiend.gov.ua>.

7. "ПОЛИС. Политические исследования" научный и культурно-просветительский журнал. – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru>.

8. Право України: юридичний журнал: науково-практичне фахове видання. – Режим доступу : <https://pravoua.com.ua>.

9. Сучасна українська політика. – Режим доступу : <http://www.ipiend.gov.ua>.

10. Філософська думка: Український науково-теоретичний часопис. – Режим доступу : <http://journal.philosophy.ua>.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
НАВЧАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ	5
<i>ЛЕКЦІЯ № 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ</i>	
ПОЛІТОЛОГІЇ	6
1. Виникнення політології як науки. Предмет і об'єкт політології	6
2. Зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними науками	11
3. Методи та функції політології	13
<i>ЛЕКЦІЯ № 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ</i>	
ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.....	17
1. Особливості релігійно-міфологічних ідей Стародавнього світу	17
2. Політична думка античності	19
3. Релігійно-політичні концепції Середньовіччя	22
4. Політичні вчення Нового часу	26
5. Розвиток політичних ідей та концепцій у XIX–на поч. XXI ст.	30
<i>ЛЕКЦІЯ № 3. ПОЛІТИКА І ВЛАДА</i>	<i>37</i>
1. Визначення політичної влади та її ознаки	37
2. Ресурси і сила влади, легітимізм та законність влади	41
3. Визначення політики та її види	43

<i>ЛЕКЦІЯ № 4. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ВЛАДИ</i>	
ТА ЙОГО РІЗНОВИДИ	49
1. Політичний режим: визначення і характеристики його сутності	49
2. Основні різновиди політичних режимів та їх характеристики	52
<i>ЛЕКЦІЯ № 5. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА</i>	62
1. Поняття держави, її базові ознаки, теорії походження держави	62
2. Функції держави і структура державної влади	65
3. Форми державного правління	70
4. Форми державного устрою	75
<i>ЛЕКЦІЯ № 6. ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО</i>	80
1. Сутність і ознаки соціальної, правової соціальної держави та її історичні витоки	80
2. Поняття громадянського суспільства в історичній ретроспективі	85
<i>ЛЕКЦІЯ № 7. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ</i>	96
1. Визначення виборів, їх сутність, види та функції	96
2. Мажоритарна виборча система	104
3. Пропорційна виборча система	106
<i>ЛЕКЦІЯ № 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ</i>	110
1. Історія виникнення політичних партій як інституту	110
2. Функції партій у сучасному політичному житті	112
3. Типологія політичних партій та партійних систем	113
4. Становлення партійної системи України	116
<i>ЛЕКЦІЯ № 9. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА</i>	121
1. Політична соціалізація особи	121
2. Політична участь як наслідок політичної соціалізації	130

<i>ЛЕКЦІЯ № 10. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ</i>	
ЛІДЕРСТВО	138
1. Сутність і типи політичних еліт	138
2. Феномен політичного лідерства і його типологія	142
3. Політична еліта й лідерство в Україні	146
<i>ЛЕКЦІЯ № 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА</i>	154
1. Визначення політичної культури і її функції	154
2. Структура і зміст політичної культури	158
3. Типологія політичної культури	159
4. Становлення політичної культури України, її основні рис	161
<i>ЛЕКЦІЯ № 12. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ</i>	
І ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ	164
1. Політична свідомість, її загальна характеристика	164
2. Рівні політичної свідомості: політичний міф і стереотип; громадська думка; політична ідеологія	166
3. Головні ідеологічні течії: історія і сучасність	169
4. Ідеології в Україні	176
МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ	180
<i>СЕМІНАР № 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ</i>	
ПОЛІТОЛОГІЇ	181
<i>СЕМІНАР № 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ</i>	
ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ	182
<i>СЕМІНАР № 3. ПОЛІТИКА І ВЛАДА</i>	185
<i>СЕМІНАР № 4. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ВЛАДИ ТА</i>	
ЙОГО РІЗНОВИДИ	188
<i>СЕМІНАР № 5. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ</i>	
СУСПІЛЬСТВА	190
<i>СЕМІНАР № 6. ПРАВОВА ДЕРЖАВА І</i>	
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	193
<i>СЕМІНАР № 7. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ</i>	195
<i>СЕМІНАР № 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ</i>	
СИСТЕМИ	197

СЕМІНАР № 9. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА	199
СЕМІНАР № 10. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО	201
СЕМІНАР № 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	203
СЕМІНАР № 12. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	204
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ	208
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	212
НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА РЕКОМЕНДОВАНА ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРІВ	213
ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, САМОСТІЙНОЇ, ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ І ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	214
ЗАГАЛЬНА ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА	227
LITERATURE IN ENGLISH	228
ПЕРІОДИЧНІ ДЖЕРЕЛА	233

Навчальне видання

БОБІНА Олег Валерійович
СОНЕЧКО Ольга Сергіївна
ТКАЧЕНКО Анастасія Валеріївна
ФЕДОРЕНКО Михайло Олександрович
ШАПОВАЛОВА Ірина Василівна

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

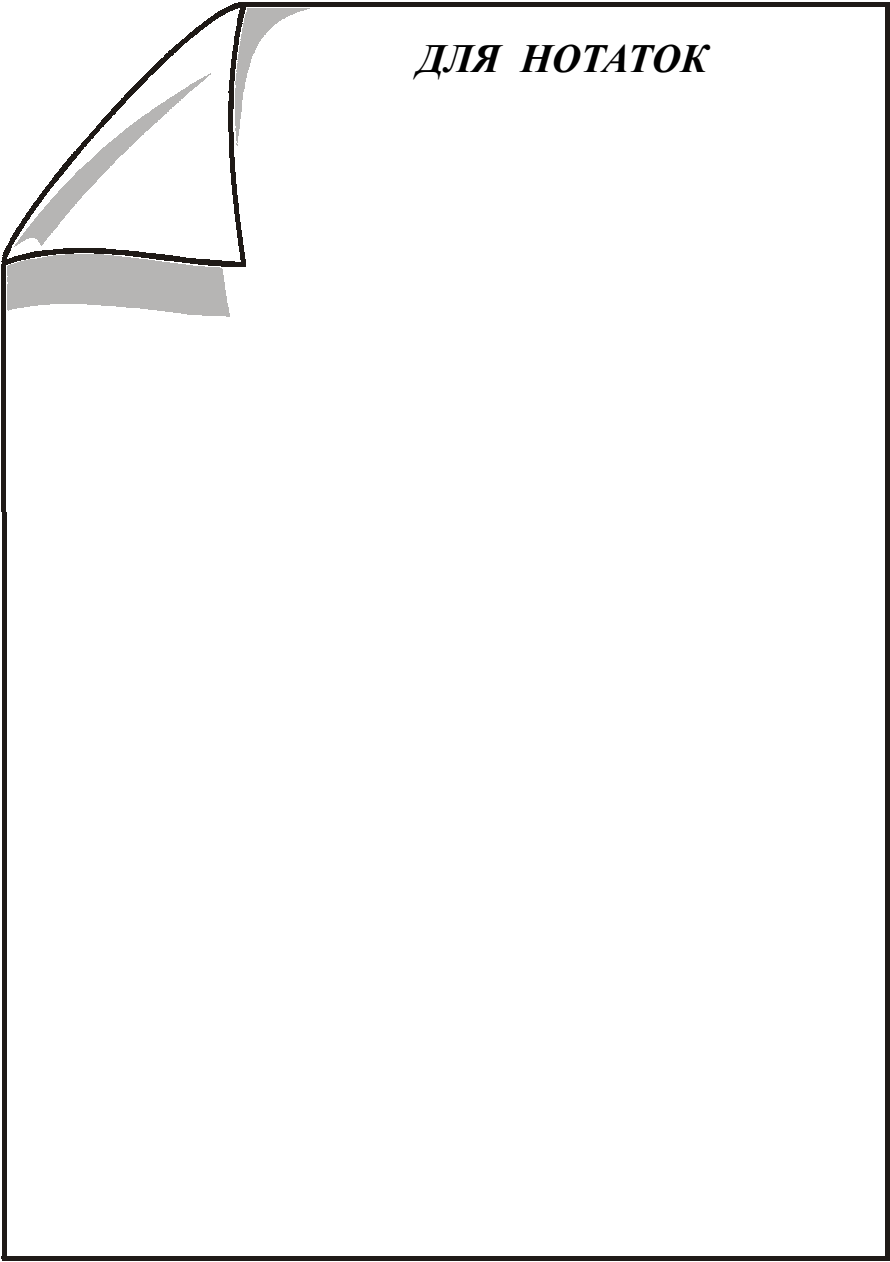
За редакцією І. В. Шаповалової

Редактор *А. О. Максименко*
Комп'ютерне верстання *А. В. Платонова*
Коректор *М. О. Паненко*

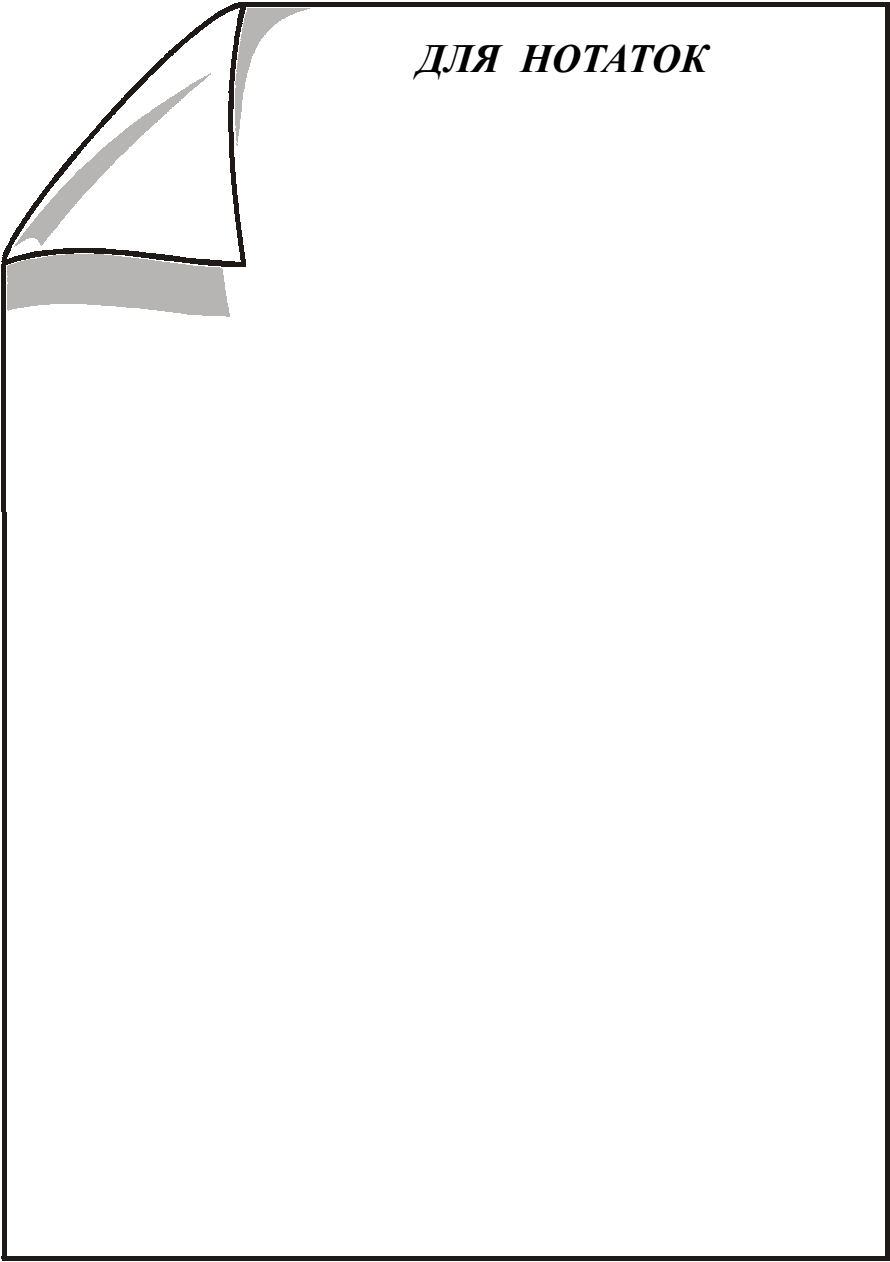
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 14,0. Тираж 100 прим. Вид. 10. Зам. № 94.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54025
E-mail : publishing@nuos.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2506 від 25.05.2006 р.

ДЛЯ ЗАДАТОК

ДЛЯ ЗАДАТОК